

KLASİK ARAP ŞİİR VE TEORİK HİTABINDA TAZMÎN (EN-JAMBMENT) VE YAPISAL UYUM ÜZERİNE*

Amidu Sanni**/Çev. Ömer KARA***

Öz

Bu makalenin birinci bölümü, ortaçağ Arap edebiyatındaki tazmînin (örtük anlam) önemini değerlendirecek; aynı zamanda bugünkü dil için anlamını aksettirecektir. Terim hakkında özellikle ilginç olan husus, sadece bir kısım nahivciler tarafından değil, aynı zamanda bir çok belağat ve usul alimi tarafından kullanılmak suretiyle çok önceleri kullanımının bütünüyle yerleşmiş olmasıdır. Tazmînin bu çalışma tarafından dile getirilecek çok daha önemli bir yönü ise onun öteki nahiv ve belağat araçlarıyla ilişkisidir.

Yazar, daha önceki bir makalesinde *tazmîn* konusunun bir kusurdan şiirsel bir araca nasıl dönüş-tüğünü ele almış; ancak tek perspektiften baktığını anlayınca bu gelişimin makul sebeplerini ve *tazmîn*in detaylandırılmış çeşitlerini ele alan yeni bir makale yazma ihtiyacını hissetmiştir. Bu makalede, *tazmîn*i "gramatik *tazmîn*", "retorik *tazmîn*" ve "hermenötik *tazmîn*" şeklinde üçe ayırmak suretiyle detaylı bir şekilde incelemiştir.

Anahtar kelimeler: Tazmîn, mananın gizlenmesi, ortaçağ Arapça literatürü, gramatik tazmîn, retorik tazmîn, hermenötik tazmîn.

On Tadmîn (Enjambment) and Structural Coherence in Classical Arabic Poetry and Theoretical Discourse

Abstract

First section of this paper assesses the importance of tadmîn, "implication of meaning," in medieval Arabic literature, and also reflects on its significance for the language today. What is particularly interesting about the term is that once its usage became fully established it was employed not only by some of the grammarians but also a number of scholars of rhetoric and legal theory. A further important aspect of tadmîn addressed by this essay is its relationship to other syntactic and rhetorical devices.

In the second section, the author handled issue of *tadmîn* how it transformed from a prosodic defect to a poetic device in an earlier article. But when he looked at this subject with only perspective, he felt the need to write a new article dealing with reasonable causes of this development and detailed kinds of *tadmîn*. In this article, he examined tadmîn in detail by separating into three as "grammatical tadmîn", "rhetorical tadmîn" and "hermeneutic tadmîn"

Key words: Tadmîn, implication of meaning, medieval arabic literature, grammatical tadmîn, rhetorical tadmîn, hermeneutic tadmîn.

---

* (Bu makale, Amidu Sanni'nin tazmîn üzerine yazdığı birbirini tamamlayan iki makalenin bir araya getirilmiş şeklidir. İki makaleyi bütünleyecek bir ana başlıkla sunulmuş olup her iki kısmın kaynakçası ayrı ayrı verilmiştir. Birinci makalenin orijinal ismi, "On Tadmîn (enjambment) and Structural Coherence in Classical Arabic Poetry" olup *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 52, no: 3 (1989), s. 463-466'de yayınlanmıştır. İkinci makalenin orijinal ismi, "Again on Tadmîn in Arabic Theoretical Discourse" olup *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, vol. 61, no: 1 (1998), s. 1-19'de yayınlanmıştır. Çev.)

** Lagos State University, Apapa, Lagos/ Nijerya.

*** Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.
(e-mail: omerkara-erzurumi@hotmail.com)

I. KLASİK ARAP ŞİİRİNDE TAZMÎN (ENJAMBMENT) VE YAPISAL UYUM ÜZERİNE

Arapların, hayatları ve düşünceleri hakkındaki malzemelerin ana deposu olma yanında, temel estetik tecrübesi olarak şiirin önemi, uzun bir süredir Araplar, onları takip edenler ve Arap kültürünün Arap olmayan öğrencileri tarafından biliniyordu.¹ İlmü'l-Arûz (prosody) içinde formüle edilen Arap nazımının tüm teknik terminolojisinin, bedevinin en kıymetli şeyi olan çadırının parçalarından elde edilmiş olması gerçeği, sanatın anlamını Arap aklına göstermektedir.

Arap edebiyat düşüncesinde şiirin keyfini çıkardığı en görkemli mevki, şiir uygulamalarına ilaveten arûz faktörlerinin (el-avamilü'l-arûziyye) armonisine dayanan yapısal uyumu yanında temelde kendisiyle birliktelik arzeden ruhbanvari deyimden/ifade biçiminden gelmektedir. Dolayısıyla sonuçta hatalı nazım/şiir üretmeye götüren bu faktörlerle riayet edilmemesi, Arap edebî eleştirmenleri tarafından çoğunlukla hoş karşılanmamaktadır. Bu yüzden bu çalışma, bu hatalardan birini; yani Arap şiirinin yapısal devamlılığı şeklindeki çok kıymetli kavramdan ciddi bir adım olarak değerlendirilen tazmîni (enjambment) incelemeyi hedeflemektedir.

Arap eleştirmenleri arasında şiirin sosyal konumu hakkında çok ciddi bir ihtilaf söz konusu değildir. Onlar, genellikle umeratü'l-kelam (dilün ustaları) olarak kabul edilmektedirler ki, onlar, her şeye rağmen, özel maharetlerinin gerekli kıldığı şekliyle resmi/formel dilin katı kuralarından belli istisnaların/ muafiyetlerin tadını çıkarırlar.² Müberred'e (285/898) göre, Arap vezninin çok sert doğası, şaire bir kısım kısıtlılıkları (zaruret) dayatırken, kâfiyenin sıkı talepleri, maharetin hünerlerine (*hile*) gereksinim duymaktadır.³ Bununla birlikte, teorisyenler, çoğunlukla bu imtiyazlarla Arap beyitlerinin yapısal ihtiyaçları arasını bağdaştırmaya çalıştılar.

-Genellikle iki mısra'dan oluşan- Arapça bir dizenin (*beyt*) standart tanımı, onun, öncesine bağlı olmadan ve daha önemlisi sonrakine dayanmaksızın ortaya çıkması için ifade edilen bir fikrin net algısı için kendi içinde anlamlı bir

- 1 A. el-Hûfî, "Eş'aru'n-Nisâ li'l-Merzubânî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye* [Kahire] 24 1969, 182 vd. Ayrıca bkz. el-Müberred, el-Fâdil, (Kahire, 1956), 5.
- 2 Örneğin bkz. el-Kartacânnî, Minhâcû'l-Buleğâ, tah. Belhoca, M. H. (Tunis, 1966), 143; İbn Fâris, es-Sâhibî fi Fıkhî'l-Luğa, tah. Eş-Şouemi, M., (Beirut, 1964), 275; İbn Fâris, Zemmü'l-Hata fi'ş-Şî'r, tah. Abduttevvab R. (Kahire, 1980), 21 vd.; Suyûtî, el-Muzhir, tah. Muhammed, A. vd.; (Kahire, ts.), II, 471. Krş. es-Sûlî, Ahbâru Ebi Temm âm, tah. Halîl el-Asâkir vd., (Kahire, 1937), 104.
- 3 el-Müberred, "Al-Mubarrad's epistle on poetry and prose", ed. Grunebaum, G., *Orientalia*, 10, 1941, 374. Krş. el-Cündî, A., "eş-Şî'r ve'ş-Şair", *Mecelletü'l-Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye*, 31, 1973, 38.

birim olması gerektiğini ifade etmektedir.⁴ Tam kitabi şekliyle tanım, her bir mısranın kendi içinde bağımsızlığından; yani her bir mısranın ötekilerden mutlak anlama sahip olmasından yanadır.⁵

Eleştirmenlerin, özel bir mısradan başlayan şiirsel bir fikrin tam anlamının sadece müteakip mısradan tamamlandığı bir durumu ayıplamaları, bu arkaplana aykırıdır. Bu, teknik olarak tazmîn (enjambment) olarak adlandırılır.

Bir kişi, burada şöyle bir parantez açabilir: Yerli Arap eleştirmenleri tarafından ayıplanan tazmîn, öteki literatürlerde, özellikle de klasik Avrupa literatüründe farklı bir şekilde ele alınmakta; bir şiirin sözlü karakteristiklerini test etmede en kolay mihenklerinden biri olarak değerlendirilmektedir.⁶

Hem teorisyenler hem de arûzcular tarafından tartışılan tüm arûz kusurlarının hiçbirisi, tazmîn kadar dikkat çekici gözükmemektedir. Arap arûz çalışmalarının duayeni Halîl b. Ahmed'in (170/786) görüşüne göre, o (tazmîn), ciddi bir kusurdur.⁷ Diğer taraftan İbn Keysân (299/911), bunun, kendilerini ihmalkâr ve düşük sanatlı olarak ifşa edeceği özellikle seçkin şairler tarafından kaçınılması gereken ama önemsiz bir kusur olduğunu kabul etmektedir.⁸

Tazmîn fenomenini tasvir etmek için kanıt olarak sıkça ileri sürülen örneklerde, yazarlığını çevreleyen tartışmalara rağmen, Nâbiğa ez-Zübyânî'nin bir beyti nadiren atlanır. Halbuki bir çok orijinal edebi çalışmada ve edebiyat seçmelerinde bu beyit, tazmîn konusunda klasik olma özelliğini kazanmıştır. İlgili tasvir, şu şekildedir:⁹

وهم وردوا الجفار على تميم   وهم اصحاب يوم عكاظ ايني
شهدت لهم مواطن صادقات   أتيتهم بود الصدر مني

“Onlar, Temim'e rağmen *Cifar*'da sürülerini suladılar ve onlar *Ukaz* günü galip gelmişlerdi; gerçekten;

Mükemmel kavgalarına şahit oldum; bu yüzden kalbimin sevgisini verdim.”

4 el-Merzubânî, el-Muvaşşah, tah. el-Becâvî M., (Kahire, 1965), 36.

5 el-Câhız, el-Beyân ve't-Tebyîn (Kahire, 1332), I, 64; Ahmed b. Yahya-Sa'leb, Kavâidü's-Şi'r, tah. Abduttevvab R. (Kahire 1966), 70-6; el-Merzubânî, el-Muvaşşah, s. 405. Krş. S. A. Bonebakker, "Aspects of the history of literary rhetoric and poetics in Arabic Literature", *Viator*, 1, 1970, 78 vd.

6 Örneğin bkz. Albert Lord, *The Singer of tales* (New York, 1965), 130-1; 144-7.

7 Ebu Zeyd el-Ensârî, *Kitabü'n-Nevâdir fi'l-Luğa*, tah. Abdulkahir M., (Kahire, 1981), 533-5.

8 İbn Keysân, *Telkîbu'l-Kavâfi*, ed. William Wright, *Opuscula Arabica* (Leiden, 1859), 57-8. Krş. İbn Cinnî, *el-Muhtesab* (Kahire, 1386-89 h.), 209-10.

9 *Le Diwan De Nabiga Dhobyani*, ed. Derenbourg, M. H. (Paris, 1869), 94, 16-17. satırlar; İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*, tadmin maddesi. Burada "eteynâhüm" yerine "eteytühüm" geçmektedir. Daha uygun olan ilk okuyuş şekli, tercümede de benimsenmiştir. Bununla birlikte el-Asmai, taklit (menhul) bir örneğin en-Nâbiğa'nın eserlerine yamandığını/sokuşturulduğunu ifade etmektedir. Bkz. Ebu Zeyd el-Ensârî, *Nevâdir*, 533-5.

Hemen hemen bütün klasik otoriteler, yukarıdaki örneği tazmînin en kaba örneklerinden biri olarak değerlendirmektedirler.¹⁰ Bu beyitte kanıt olarak gösterilen bu fenomeni onaylamamaları, ilk mısraın kâfiye olarak özneyle birlikte olan başlama edatını “innî” aliken, şehittü yüklemının ise sonraki mısra da birinci mısraın anlamını ikinciye aşırı derecede bağlayacak şekilde verilmiş olması gerçeğinde yatmaktadır.

Her ne kadar Nâbiğa ile aynı tarihsel kesite ait olan öteki ünlü söz sanatçıların çalışmaları tazmîn mevcut olsa da, bu özel örneği popüler bir örnek kılan şeyin, muhtemelen, öteki şairlerin çalışmalarını değerlendirmesi için kendisine arzettikleri Nâbiğa'nın Ukaz panayırındaki bir edebî hükümdar pozisyonu olduğunun ifade edilmesi gerekir.¹¹ Daha da önemlisi, eleştirilenlerin şiddetli tepkisinin bütünüyle ilişkili olması gerektiği mısraın sonundakini (kâfiye) etkileyen sentaktik bağımlılıktır.

Teorisyenlerin tanımladıkları bu fenomenle ilişkili hataların farklı dereceleri, onlar tarafından örneklendirilen diğer durumlardan kurulabilir ve daha objektif olarak değerlendirilebilir. Bu derecelenmenin temel prensipleri, şu şekildedir:¹²

- a) Sentaktik bağımlılığın derecesi
- b) Semantik bağın kapsamı
- c) Tazmînin kâfiyeden uzaklığı

Merzubânî (384/994) tarafından bir kanıt olarak sunulan Imrî'u'l-Kays'ın bir örneği, tasvir edici bir misal olarak verilebilir:¹³

وتعرف فيه من أبيه شمائلًا   ومن خاله ومن يزيد ومن حجر
سماحة ذا وبر ذا ووفاء ذا   ونائل ذا ذا صحا واذا سكر

“Babasının erdemlerini, amcasının, Yezid'in ve Hucr'ın erdemlerini onda bulacaksınız.

Birinin asaleti, diğerlerinin doğruluğu; birinin güvenilirliği ve ötekinin cömertliği, bir an ayık, bir an sarhoş”

Her ne kadar bu iki beyit arasında açık bir ilişki kurabilirsek de, bu Nâbiğa'nunkinden daha az provakatif olarak değerlendirilir. Çünkü ilk mısra da ifade edilen fikir, halihazırda tamdır ve sadece ilave bilgiyle destekleyen,

10 Örneğin Gelder, bu tür ondört kadar yazarı listelemektedir. Bkz. G. J. H. Gelder, “Breaking rules for fun / On enjambment in classical Arabic poetry”, *The Challenge of the Middle East: Middle Eastern studies at the University of Amsterdam* (Amsterdam, 1982), 25.

11 Kitabü'l-Eğânî (Kahire, 1927), XI, 6.

12 Örnekle olarak bkz. İbn Reşik, el-Umde, tah. Abdulhamid, M., 3. Baskı (Kahire, 1963), I, 171-2.

13 Divânu İmri'u'l-Kays, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kahire, 1958), 113.

sadece bir pekiştirici olarak hizmet yapan ikinci mısradan tamamıyla bağımsızdır. Bu nedenle, iki mısra arasındaki ilişki, tazmînin bir örneğinden daha ziyade *iktida-iftikardır*; açıklayıcı bağımlılıktır.¹⁴

Geniş bir ifadeyle, bu durumda, ne kadar az sentaktik bağ, o kadar zayıf bağımlılık; ne kadar az sıkıntı/sakıncalı durum; o kadar hata söz konusudur.

Tartışmanın ilginç bir yönü, tazmînin (yanlılıkla olmaktan ziyade) bilinçli/kasıtlı kullanımıyla ilgilidir: Yani o, bilinçli bir araç olarak kullanıldığında, aşırı/uç durumlarda, malum bir parçanın tüm hakim özelliğine sahip olur. Teorisyenlerin bu konudaki tavırları, büyük ölçüde farklılaşmaktadır. Aşk şairi Ömer b. Ebî Rabî'a'ya ait olan, ama birçok kişiye farklı şekillerde nispet edilen erotik bir parça, mükemmel (*par excellence*) bir tazmîn örneğidir. Başlangıç mısraı, ustalıkla ikincisine; ikinci mısra, üçüncüsüne geçiyor; bu parçanın sonuna kadar devam ediyor.¹⁵ İbn Keysân'ın görüşüne göre, tazmînin bu tür bir bilinçli/kasıtlı görevi, kesinlikle bir kusur olarak değerlendirilemez; hatta bir beceri gösterisi ve yaratıcı bir çaba olarak değerlendirilebilir.¹⁶ Aynı şekilde Muhammed b. Davud el-İsfahânî'nin (297/910) tazmîn edilen kısmı, 'çok iyi bilinenden bir sapma olduğu' için çok çekici olarak değerlendirdiği ve bunu başyapıtı (*magnum opus*) ez-Zehrâ'sına aldığı rivayet edilmektedir.¹⁷ Bunun aksine, es-Sûlî (335/946) ve onun takipçisi Merzubânî, söz konusu parçayı hissiz sanat değeri olmayan şey olarak değerlendirmektedir.¹⁸ Biz de, herhangi bir değer yargısına hiçbir kati eğilim olmadan, Ömer'den gelen tazmînle tam dolu parçanın, açıkçası aşırı bir tarzda da olsa, doğrusal bağımsızlığın son derece kıymetli prensibini ihmale karşı yükselen bir eğilimi resmettiğini ekleyebiliriz. İlgili fenomenin teorik görünümü hakkında hangi görüş benimsenirse benimsensin, gerçek tesadüfi kusurun, kendi etkisini oluşturarak sanatsal bir yapı şeklinde gelişme gösterdiği. Sonuç olarak, en azından bir dereceye kadar, tazmînin kusur olması hakkında teorisyenler arasında şimdiye kadar oluşan konsensusta bir gevşemeyi gözlemleyebilir.

Muhtemelen tazmîn fenomeniyle ilişkili gelişmede bizim yoğun ilgimizi çeken husus, Arap şiiri sözlü olduğu zamanlarda bile, Zwettler'in 'şürsel kompozisyonların metinleştirilmesi' olarak işaret ettiği şeyden dolayı, tazmînin sadece nicel olarak gelişmiş değil, aynı zamanda da bilinçli olarak

14 el-Merzubânî, el-Muvaşşah, s. 49. Krş. İbn Keysân, Telkîb, s. 57-8.

15 el-Atavi, F., Dîvânü Omer b. Ebi Rebi'a (Beyrut, 1971), 332.

16 İbn Keysân, Telkîb, 58-59.

17 G. J. H. Gelder, "Breaking rules...", s. 27; ez-Zehrâ, tah. İbrahim es-Samerrai ve N. H. el-Kaysî, 2. Cilt, (Ürdün, 1985), II, 186.

18 el-Merzubânî, el-Muvaşşah, 405.

giderek artan bir incelik ve mükemmel bir verimlilik ile icra edilmiş olmasıdır.¹⁹ Farklı sınıflamaların oluşmasının sonucunda teorisyenlerin algısını/sezgisini meşgul eden yeni tipler ortaya çıkmaya başladı. Aslında, beşinci/onbirinci yüzyıldan sonra aslî bir hata olarak tazmîn hakkında konuşmak daha az revaçtadır; şimdilerde vurgunun, maharetli bir şairin bu 'beceri'yi nasıl ele aldığı ve dahası tazmînin (enjambment), kabul edilebilirliğini artıran ve mısraları olumsuz eleştirel reaksiyonlara karşı daha az sorumlu kılan kâfiyeden ne kadar uzak olduğu konusuna kaymış gözükmektedir.²⁰

Analizimizin göstermeye teşebbüs ettiği şey, -İslâm öncesi külliyyattan birçok örnekle ortaya konan- en önemli arûz kusurlarından biri olduğuna karar verilen şeyin, tedrici olarak şiir uygulamalarında nasıl kabul edilebilir bir araca dönüştüğüdür. Bunun sorumlusu her ne ise, şu an çok dakik bir şekilde saptanamayabilir. Yine de en azından geçici bir sebep teklif edebiliriz: Edebî kompozisyonun sürekli genişleyen külliyyâtı, yeni estetik ufuklar tarafından geliştirilecek ve daha hissedilebilir bir sanat tarafından desteklenecektir. Herhangi bir durumda, hala kalıcı olan gerçeğin, *tazmîn*'in sakıncalı bir gaf yapmadan şair ve eleştirmenler tarafından beğenilen bir *çekici çirkin dışıye (belle laide)* dönüşümüdür.

II. ARAP TEORİK HİTABINDA TAZMÎN ÜZERİNE: YENİ BİR OKUMA

Giriş

Arap şiirinde *tazmîn* fenomeni ile ilgili daha önceki incelememde, bir kusur statüsünden bir şiirsel araca nasıl dönüştüğünü göstermeye çalıştım.²¹ Ancak o sırada bu gelişimin makûl sebeplerini oluşturacak herhangi bir açıklama önermemiştim. Dahası, bir mısradan başlayan bir fikrin tam anlamının sonraki mısralarda ortaya çıkmasının; yani *retorik tazmîn*'in (enjambment) örneklerine işâret eden terimle ilgili incelememin, bunun (*tazmîn*'in) inceliklerini yeterince açıklamadığını ve daha önemlisi, her ne kadar *tazmîn*le aralarında sarîh bir ilişki yok ise de, ilgili terim altında toplanan öteki fenomenleri ihmal ettiğini farkettim. Benim bu çalışmada doldurmaya niyetlendiğim şeyler, kesinlikle bu boşluklardır. Analizin gayeleri için, mısraların tüm işlevlerini "*gramatik tazmîn*" olarak dizayn ettim. Bu tür örneklerdeki ilişki, ya sentaktik ya da semantik olduğu için, her ne kadar hala başka ilişkiler olsa da, bu geniş sınıflama içindeki ince ilişkiler kanıtlanabilir. İlgili terim, aynı zamanda bir şâirin,

19 M. Zwettler, *The oral tradition of classical Arabic poetry* (Ohio, 1978), 75 vd.

20 Örneğin bkz. el-Kazvîni-Muhammed Hüseyin, Şerhu Tuhfeti'l-Halil, tah. er-Razi A., (Bağdad, 1968), 374 vd.

21 Şu makaleme bkz. Amidu Sanni, "On tadmîn and structural cohorence in classical Arabic poetry", *BSOAS*, 52/3, 1989, 463-6 (Bu makalenin ilk kısmını karşılamaktadır. Çev.)

işâret ederek veya etmeyerek, şiiirlerden veya ötekilerinin ifadelerinden bilinçli bir şekilde iktibâsta bulunması durumları için de kullanılmaktadır: Bu, “*retorik tazmîn*” altında tartışılacaktır. Yine terimin bir başka kullanımı, felsefi düşüncenin girişinden teorik spekülasyona kadar, özellikle de kutsalın yorumlanmasında ortaya çıkmaktadır: Bunu da “*hermenötik tazmîn*” olarak di-zayn edeceğim.

1. Gramatik Tazmîn

Terimin, meşhur bir şâirin mısralarına orijinal uygulanaşısı, erken dönem teorik söylemdeki standart tanım olarak kalmaktadır. Her ne kadar eski eleştirmenler, semantiği sentaktik doğrusal bağımlılıktan sarıh bir şekilde ayırt etmeseler de, temin ettikleri farklı örnekler, bunları iki düzeyde tanıdıklarını teyit etmektedir. Belirtmek gerekir ki, bunlar, Güney Slav malzemeleri temelinde detaylandırılmış olan Parry-Lord teorisi içinde sözlü şiiirdeki *tazmîn* (enjambment) genel tartışmasında ayırt edilmektedir. Bu teorinin bir bütün olarak erken dönem Arap şiiiriyle ilişkisi, bir tartışma konusudur. Bu tartışma, Monroe ve Zwettler tarafından savunulmakta; ancak onların bunu uygulamadaki tereddütleri, Schoeler ve yakınlarda da Heath tarafından seslendirilmektedir.²² Bununla birlikte mevcut kontekste önemli olan şey, *tazmîn* (enjambment) iki tipinin tanımını kabul etmektir: her ne kadar ilk mısra, morfolojik olarak (sözcük düzeyinde) tam bir birimle bitse de, okuyucunun cümle-nin fikrini tamamlamak için sonraki mısraya gitmesinin gerekmesi ve mısraın sentaktik açıdan (cümle düzeyinde) tam olması; ama onu ifade eden tüm kelimeler herhangi bir kopukluğu kabul etmeyen mısralar dizisinde toplanıncaya kadar eylemin tam anlamının kavranamaması.²³ Bu tasnif, farklı teza-hürlerini herhangi bir tertibe sokamayan klasik Arap teorisyenleri tarafından temin edilen farklı örneklerdeki tam bir uyumu ortaya koymaktadır.²⁴

Yukarıda işâret edildiği gibi, *gramatik tazmîn*de tasvir edilen birincil ilişki, ya sentaktik ya da semantiktir. İlki için, önceki çalışmamda sunduğum Nâbiğa’dan alınan örnek, burada tekrar sunulacaktır. Çünkü bu, anlamlı ve

22 Schoeler’in çalışması hakkında bkz. Gregor Schoeler, “Die Anwendung der oral poetry – Theorie auf die arabische Literatur”, *Der Islam*, 58/2, 1981, 205-36. Heath’ın çalışması hakkında bkz. Peter Heath, “Lord and Parry, Sirat Antar, lions”, *Edebiyat*, N. S., II, 1 ve 2, 1988, 149-66 (s. 164, dipnot 2).

23 Milman Parry, “The distinctive character of enjambment in Homeric verse”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, (ed.) W. Hewitt, IX, 1929, 200-20 (s. 216-17). Krş. Albert Lord, *The Singer of tales* (New York, 1978), 54 vd.; Albert Lord, “Homer and Huso III: enjambment in Greek and South Slavic heroic song”, *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, LXXIX, 1948, 113-24.

24 Örnek olarak bkz. İbn Abdi Rabbih, *el-Ikdü’l-Ferîd*, tah. Ahmed Emin vd. (Kahire, 1965) v, 378, 508; Ebû Ahmed el-Askerî, *el-Masûn fi’l-Edeb*, tah. Abdusselam M. Harun (Kuveyt, 1960), 9.

popüler bir örneği temsil etmektedir. Sonuncu için de, Zu'r-Rumme'den alınan bir örneği vereceğim.

en-Nâbiğa²⁵

وَهُمْ وَرَدُوا الْجَفَارَ عَلَى تَمِيمٍ
وَهُمْ أَصْحَابُ يَوْمِ عَكَاظِ إِيَّيْ
شَهِدْتُ لَهُمْ مَوَاطِنَ صَادِقَاتٍ
أَتَيْتُهُمْ بِوَدِّ الصَّدْرِ مِنِّي

“Onlar, *Cifâr*' a rağmen sürülerini suladılar ve onlar *Ukaz* günü galip gelmişlerdi; gerçekten ben;

mükemmel kavgalarına şahit oldum; bu yüzden onlara kalbimin sevgisini verdim.”

Zu'r-Rumma (ö. 117/735)²⁶

أَحْيَيْنَ أَعَاذَتِي بِي تَمِيمٍ نِسَائِهَا
وَجَزِدْتُ تَجْرِيدَ الْحُسَامِ مِنَ الْغَمْدِ
وَمَدَّتْ بَضْبِعِي الرِّبَابَ وَمَالِكُ
وَعَمْرُو وَمَالَتْ مِنْ وَرَائِي بَنُو سَعْدِ
وَمِنْ آلِ يَزُوبِعٍ زُهَاءٌ كَأَنَّهُ
ذُجَا اللَّيْلِ مَحْمُودُ النِّكَايَةِ وَالرِّفْدِ
تَمَنِّيَ ابْنُ رَاعِي الْإِبِلِ شَتَمِي وَدُونَهُ
مَعَاقِلُ صَعْبَاتٍ طَوَالَ عَلَى الْعَبْدِ

Temîm, kadınlarını benim korumamı istediklerinde,/kılıç gibi, kından çıkarıldığında,

Ribâb ve Mâlik beni desteklediklerinde,/Amr, Benû Sa'd ile bana arka çıktığında,

Yerbû kabilesinden bir sürü (asker) ile (beni desteklediğinde), tıpkı/gece-nin kesif karanlığı gibi, merhamet ve şefkatiyle övülen (Yerbû)

deve çobanının oğlu, bana hakaret ediyor; ona karşı/köle olmasından kaynaklanan güçlü ve yıldırıcı engeller var.

Nâbiğa örneğinde, ilk mısraın sonunda başlama edatı ve öznesiyle [إني] başlamış olan cümle, yüklemi içeren sonraki mısra ile tamamlanmıştır. Birinci mısraın ikincisiyle bağlılığı, temelde sentaktiktir. Zu'r-Rumme örneğinde, cümle içinde herhangi bir kopukluk söz konusu değildir; ne var ki, ilk mısra da başlayan fikir, ancak dördüncü mısra da tamamlanmıştır: Ben Nâbiğa'nın parçasındaki ilişkiyi, *ta'likü'l-lafzî*'den (sözsel bağlılık) ziyade, *ta'liku'n-nazmî* (yapısal/metinsel bağlılık) olarak dizayn etmeyi ve sonuncusunu (*ta'liku'l-lafzî*'yi) daha sonraları tasvir edilecek olan *tazmîn*'in tuhaf bir şeklinden korumayı tercih ediyorum. Bu, başlama edatının ve öznesinin, ilk

25 Le Dîwân de Nâbiğa Dhobyânî, ed. M. H. Derenbourg (Paris, 1869), 94.

26 Dîwân Dhi al-Rumma, tah. Abdulkuddus Ebû Salih, 2. Baskı, (Beyrut, 1982), kaside 18, mısralar 2-5, s. 664-7. Bu şiir parçası, rivâyete göre, sonraları Ferazdak'a nispet edilmiştir. Bkz. İbn Reşîk, el-Umde, tah. M. M. Abdulhamid (Kahire, 1963), II, 285; el-Merzubânî, el-Muvaşşah, tah. A. M. el-Becâvî (Kahire, 1965), 169-70; el-Hâtimî, Hilyetü'l-Muhâdara, tah. Ca'fer el-Kettânî, (Bağdad, 1979), II, 39-40.

cümledeki leksik ve semantik birimler olarak kendi içlerinde tamam olmasındandır; sonraki mısraya bağlılıkları, sadece yapısal düzeyde açığa çıkmaktadır. Bununla birlikte, Zu'r-Rumme örneğine göre, mısralar arasındaki ilişki, bir *ta'liku'l-manevî* (semantik/anlamsal bağlılık) olarak tasvir edilebilmektedir. Nâbiğa'nın beyti ve ona benzeyen diğerleri, yerli eleştirmenler tarafından ciddi bir kusur olarak şiddetle kınanmasına karşın, Zu'r-Rumme'ninki gibi beyitlerde gösterilen bağlılık tipine karşı reaksiyon, daha yumuşaktır.²⁷ Ebu'l-Alâ el-Me'arrî (ö. 449/1057), muhtemelen burada verilen iki örnek arasındaki tiplene farkını, açık ve teknik bir biçimde karakterize eden ilk şahıstır. Müteakip mısra ile açık bir sentaktik bağa sahip olan ilk mısra içindeki herhangi bir şiirsel parça, (Nâbiğa'nunki gibi), bir *tazmîn* örneği olarak değerlendirilebilir. Sonraki mısra(lar)a ihtiyacın daha az zorunlu olduğu (Zu'r-Rumme örneği gibi) öteki örnekler, *iğrâm* (الإغرام) durumu olarak değerlendirilmektedir.²⁸ Her ne kadar Me'arrî'nin tartışması, onun teorik geleneğe eski bir tarihe sahip olduğunu ve sonraki uzmanların onu biraz farklı bir şekilde yorumladıklarını ima edecek şekilde ifade edilmişse de, *iğrâm* terimi, büyük bir ihtimalle, onun tarafından kullanıma sokulmuştur.

Bilebildiğim kadarıyla, *iğrâm*, herhangi bir klasik teorisyen tarafından teknik bir terim olarak kullanılmamıştır; fazla tanınmayan Me'arrî'nin öğrencilerinden biri olan Abdülbekâ b. Muhassin et-Tenûhî (yaklaşık 5./11. yüzyıl) hariç, sonraki otoriteler arasında herhangi bir taraftara da sahip değildir. O'na (Tenûhî) göre, *tazmîn*'in bir örneği olarak nakledilen Nâbiğa'nın parçası, -hiçbir durumda ismi zikredilmeden- *iğrâm*'ın bir örneği olarak ötekiler tarafından verilmektedir. Aksine hocalarının tanımlamalarına göre, bir *iğrâm* durumu olarak değerlendirilen şey, Tenûhî tarafından bir *tazmîn* örneği olarak öne sürülmektedir. Bu, onu iki alternatifinin olduğu sonucuna ulaştırmaktadır.²⁹ Bir kişi, buradan ikisi arasındaki farkın, -şayet bir fark var ise-, bir türden daha ziyade bir derece olduğunu çıkarsayabilir.

27 Örneğin es-Sûlî'nin (ö. 336/947) Ebû Ahmed el-Askerî tarafından rivâyet edildiği gibi, Ibn Rûmî'den aldığı şiirsel bir iktibâs üzerine yorumu için bkz. Ebû Ahmed el-Askerî, el-Masûn, 9.

28 el-Me'arrî, el-Fusûl ve'l-Ğâyât, tah. M. Hasan Zenati (Kahire, 1938), I, 446-7. el-Me'arrî tarafından verilen *iğrâm* örneği de, en-Nâbiğa'dan alınmıştır. Ayrıca bkz. M. Zwettler, The oral tradition of classical Arabic poetry (Ohio, 1978), 68-9.

29 Onun şu eserine bkz. Abdülbekâ b. Muhassin et-Tenûhî, Kitabü'l-Kavâfi, tah. Omer el-Es'ad ve Muhyiddin Ramazan (Beyrut, 1970), 135. Ona referenslar şu eserlerde bulunmaktadır: el-İmâd el-İsfahânî, Harîdetü'l-kasr ve Cerîdetü'l-Asr, tah. Şükrî Faysal (Dımeşk, 1959), II, 57-62; Ta'rîfu'l-Kudemâ bi Ebî el-A'lâ (Kahire, 1965), 517-18. Me'arrî'nin, et-Tenûhî'nin düşüncesi ve yönelimi üzerine etkisi hakkında bkz. W. Heinrichs, "Poetik, Rhetorik, Literaturkritik, Metrik und Reimlehre", H. Gatje (ed.) *Grundriss der arabischen Philologie, Bd. II* (Wiesbaden, 1987), 201.

es-Silsile (kademeli/basamaklı), münhasıran Me'arrî'de bulunan bir başka terimdir. Bununla birlikte o, onun kaynağını Kudâme b. Ca'fer'in (ö. 320/932'den sonra) *Nakdü's-Şi'r'*ine isnat etmektedir. Bunun *tazmîne* benzediği söylenebilir ve bu, ya iki mısraın yapısal olarak ilkindeki kâfiye sözcüğünün bütünüyle müteakip mısraın başında gerçekleştiği bir şekilde birbirine bağlanan bir durum olarak, ya da ilk mısraın arûz ölçüsünün bütünüyle tamamlanmasını sonraki mısraın başında yer alan bir ismin belirlilik takısıyla elde ettiği bir durum olarak tanımlanır.³⁰ İlginçtir, *silsile* terimi, *Nakdü's-Şi'r'*de geçmemekte; *tazmîni* tartışan öteki teorisyenler ve bilim adamları tarafından da kullanılmamaktadır. Bu, *Nakdü's-Şi'r'*in mevcut baskılarının tam olup olmadığı şeklinde köklü bir sorunu ortaya çıkarır. Ya da Me'arrî'ye ait söz konusu çalışmanın hala keşfedilmesi gereken bir nüshası var mıdır?

*Gramatik tazmîn*in mensûr hitapta geçişi, Ebû Hilâl el-Askerî (ö. 400/1010'den sonra) tarafından teorik bir kontekste ilk defa vurgulanmıştır. O, bir örnek olarak aşağıdaki (metni) vermektedir:³¹

وجعل سيدنا آخذاً من كل دُعي ويُدعى به في الأعياد بأجزل الأقسام وأوفر الأعداد.

“Efendimiz çağrıldığı ve çağrılacağı düğünlerde en büyük payı ve en büyük kısımları almaya başladı.”

Bu cümle, iki düzyazı paçasından (*stichoi*) oluşmaktadır. İkinci parçada yer alan “*bi eczel...*” ibaresi, birincide yer alan ism-i fail “*âhizih*”inin yüklemidir. Ve burada ifade edilen fikir, sadece her ikisi birlikte okunduğunda anlaşılabilirliğinden dolayı Askerî, bunu, tıpkı şiirdeki gibi, *kabîh* (çirkin) olarak değerlendirmektedir.

Gramatik Tazmîn'in Aşırı Biçimleri

Yukarıda zikredilen, çok aşırı biçimiyle sözlü bağımlılık sergileyen özel bir örnek, aynı zamanda Halîl b. Ahmed (ö. 170/786) tarafından verildiği gibi, şiirde *tazmîn*in ilk örneği olarak geçmektedir. İlgili parça, genellikle Ömer b. Ebî Rabî'a'ya nispet edilmektedir:³²

30 el-Me'arrî, Risâletü's-Sâhil ve's-Şâhic, tah. Aîşe Abdurrahman, 2. Baskı, (Kahire, 1984), 694: فالسلسلة مثل التضمين ويقال بل هي ان يتصل بيت بيت قبل ان تم الكلمة في الأول او يكون تمام البيت الأول بالالف واللام اللتي (للتعريف والمعرف بهما في البيت الثاني)

31 Ebu Hilâl el-Askerî, Kitâbü's-Sinâ'ateyn, tah. A. M. el-Becâvî ve Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim (Kahire, 1952), 36.

32 Onun şu kitabına bkz. Halîl b. Ahmed, Kitâbü'l-Ayn, tah. M. el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerrâi (Bağdad, 1984), VII, 51, 'z-m-n' maddesi: *ve'l-muzammen mine's-şi'r mâ lem yetimme ma'na kavâfih illâ fillezî kableh ev ba'deh ke-kavlih...* Ayrıca bkz. es-Sekkâkî, Miftâhu'l-Ulûm (Kahire, ts), 302-3. Aynı örnekle benzer bir tanım da, Halîl'in öğrencisi el-Leys b. Nasr'a nispet edilmektedir. Bkz. el-Ezherî, Tezhîbü'l-Luğa (Kahire, 1966), 'z-m-n' maddesi. İlgili şiir için bkz. Divânu Omer b. Ebî Rabî'a, tah. F. el-Atavî (Beyrut, 1971), 332; el-Isbâhânî, ez-Zehrâ, tah. I. es-Sâmerrâi (Amman?, 1985), II, 786; İbn Keysân, Telkîbu'l-Kavâfi, William Wright (ed.),

يا ذا الذي في الحب يلحي أما	تخشى عقاب الله فينا أما
تعلم أن الحب داء أما	والله لو حملت منه كما
حملت. من حب رخيم لما	لمت على الحب فدعني وما
أطلب أني لست أدري بما	قتلت إلا أنني بينما
أنا بباب القصر في بعض ما	أطلب من قصورهم إذ رمى
شبه غزال بسهام فما	اخطأ سهامه ولكنما
عيناه سهامان له كلما	أراد قتلي بهما سلما

“Ey aşkım konusunda bana sitem edenler! Dikkat edin!/Hakkımızda Allah’ın gazabından korkun! Heyhat!

Bilin ki! Aşk, bir hastalıktır! Agah olun!/Allah’a yemin olsun ki, aşkı sırtlanmalısınız, tıpkı

hoş bir aşkı, benim sırtlandığım gibi,/aşk(a düştüğüm) için beni kınamayın, bu yüzden beni terketmeyin,

çünkü biliyorum, nedir,/beni kontrolüne alan şey; ancak ben arasındayken

saray kapısının; bir defasında/saraylarını takiplerimin; ansızın vurdu beni ceylan gibi (bir yaratık) oklarla; hayır!/onun iki oku hedefini asla şaşırmazdı. Ve lakin

onun iki gözü, iki oktur; ne zaman ki/onlarla beni öldürmeye niyetlense, işte o zaman bakışlarını (bana) mıldardı.

Bu parçadaki mısralararası bağımlılık, önemli bir türün çeşididir ve muhtemelen elimizdeki *ta’lîku’l-lafzî’* nin en tuhaf bir örneğidir. Ne gariptir ki, bunun popülaritesi, bütünüyle doğrusal bağımsızlık kuralının sistematik ve dramatik bir yolla *tazmîn* “kusuru”nu somutlaştıran/ biçimleyen kasıtlı bir geçici ihlalinden kaynaklanmaktadır. Ancak daha da şaşırtıcı bir örnek, hocası el-Me’arrî’nin otoritesine dayanarak İbn Sinân tarafından ileri sürülen aşağıdaki parçadır:³³

ولكن لم يكن يو	شبيهه بابت يعقوب
ولا يزني ولا يو	سوف يشرب الخمر
ة مزجا لم يكن دو	سع الأمواه بالقهو
وهذا منكر يو	ن في صبح وإساء

Opuscula Arabica (Leiden, 1859), 58-9; Yahya b. Ali et-Tebrîzî, el-Kâfi, tah. Hasan Abdullah el-Hassânî (Kahire, 1969), 166; Yahya b. Ali et-Tebrîzî, el-Vâfi, tah. Omer Yahya ve Fahrudî Kabâve (Dimeşk, 1975), 248-9; el-Serrâc, Mesâriu’l-Uşşâk (Beyrut, 1958), I, 128; Ali b. Halef el-Kâtib, Mevâddü’l-Beyân, tah. F. Sezgin (Frankfurt 1986), 272-3.

33 İbn Sinân el-Hafâcî, Sirru’l-Fesâhe, tah. Abdülmüte’âl es-Sa’îdî (Kahire, 1982), 186.

في نار خزي هو	شك الرحمان ان يصليه
ف عنه ربنا السو	لها أهل فلا يكش
من ذا الفحشاء لا يو	ء إن الأخضر الإبطي
ولو قيل له ذو	قد النار لاضيف
فيا رحمان لا تو	دنانير وأموال
الذي منظره لو	سع الرزق على هذا
فوزن الريش لا يو	لو والفعل ستوق
	وقطع الكلام على يو.

Tıpkı Yakub'un oğlu,/lakin, işi olmazdı Yusuf'un, ne içki içmekle,/ne de zina etmekle. Suyu (saf) şarab/a karıştırmazdı. Değildi o, pejmürde biri, sabah ve akşam/Ve o, inkar eden münkirdi, Rahman'ın kendisini kızartacağını/rezillik ateşinde, -O, aslında müstehaktı buna- hafiflet/mez Rabbimiz ondan kötülüğü, simsiyah koltukaltlık/lı bu hınzır varlık, tutuşturmazdı misafirleri için bir ateş/her ne kadar kendisi övülse de fuluslü ve servetli bir adam olarak/Ey Rahman! Lutfetme bol rızık bu adama/dış görünüşü inciyeye benzeyen; ama eylemleri beş para etmeyen./Tüyün ölçüsü değildir yû Ama kelamın sonudur yû

Şiirin bu tipi, kaynakları arasında bulunan Müberred'in kâfiye üzerine olan bir çalışmasından iktibâs eden Me'arrî'ye göre mecâz olarak isimlendirilir. En bariz aday, *Kitabü'l-Kavâfi*'dir; ama bu, ne doğrudan bir tasviri ne de mecâz terimini ihtiva etmemektedir.³⁴ Ayrıca Me'arrî'nin verdiği *tazmîn* örneği, önceki örnekte geçen satırlararası ve satırıçi bağımlılığın tuhaf bir çeşidini sergilemede başarısız olur.³⁵ Kanıtlanmamış olsa da, en akla yatkın görüş, tasvirde sağlanan örneğin ve mecâz teriminin kaynağının, Me'arrî ve İbn

34 *Kitabü'l-Kavâfi*, her şeyin ötesinde, Van Gelder'in iddia ettiği gibi kayıp değildir. Bkz. G. J. H. Van Gelder, "Breaking rules for fun: on enjambment in Classical Arabic poetry", İbrahim A. eş-Şeyh vd. (ed.), *The challenge of the Middle East: Middle Eastern studies at the university of Amsterdam* (Amsterdam, 1982), 18. Van Gelder'in ilgili parçayı tercümesini küçük bazı değişikliklerle benimsedim.

35 el-Müberred'in nispeti belli olmayan bir örneği şudur:
Vemâ aleyki en tekûli küllemâ (وما عليك ان تقولي كلما)
Sebbahti ev hallelti yâ Allahümme mâ (سببت او هللت يا اللهم)
Urdud aleynâ şeyhenâ müsellema (اردد علينا شيخنا مسلما)
 "Herşeyi söylemekten sizi alıkoyan şey,

Sinân arasında aranması gerektiğidir. Çünkü eski veya yeni otoriteler arasında bu şekilde betimlenmiş ileri örnekler bulunmamaktadır. Ancak İbn Sinân'ın örneğinin kaynağı her ne olursa olsun, bir kişi, kolaylıkla orada *gramatik tazmîn*'in yeni formlarının jenerasyonuna doğru bir çabayı veya en azından, *tazmîn*'in daha bilinçli ve kasıtlı estetik bir kullanımını algılayabilir. Muhtemelen ilk defa Abdülvehhâb b. İbrahim ez-Zencânî (ö. 660/1262' den sonrası) tarafından kullanılan bir başka terim, *idmâc*'dir (الإدماج/sarmalama/ paketleme).³⁶ Her ne kadar Zencânî'nin bununla ilgili örnekleri, bir kişinin, ilk kaynaklarda kınanan *tazmîn*'in standart örnekleri olarak kanıt sunduğu şeyler olsa da, tanımın temelinde bunun, mecâz veya aslında *iğrâm* için alternatif bir terimi temsil ettiğini vererek sonuçlandırmak daha makûldür. Ayrıca

(Allah'ı) tesbih ederiz, azametini ilan ederiz Ey Allah'ım
Bize üstadımızı güvenle geri ver."

Bkz. el-Müberred, el-Kavâfi, tah. R. Abduttevvab, *Annals of the Faculty of Arts*, Aynu Şems University (Kahire), XIII, 1973, 12. Örnek, şu eserlerde de bulunur: İbn Manzûr, Lisânü'l-Arab, "e-l-h" maddesi; İbn Enbârî, el-İnsâf fi Mesâilil-Hilâf, tah. M. M. Abdülhamid, 4. Baskı, (Kahire, 1961), I, 342; el-Himyârî, el-Hûru'l-În, tah. Kemal Mustafa (Kahire, 1947), 27; Suyûtî, Hemû'l-Hevâmî, tah. Abdülâl Salim Mukerrem (Kuveyt, 1979), sadece ilk mısra; Abdulkadir el-Bağdâdî, Hizânetü'l-Edeb, tah. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire, 1967), II, 296 aşğıdaki ilave mısralarla:

Min heysumâ ve keyfemâ ve aynemâ

Fe innenâ min hayrihi len nu'demâ

36 ez-Zencânî, Kitabu Mî'yârî'n-Nüzzâr fi Ulûmî'l-Eş'âr, tah. Muhammed Ali Rızık el-Hafâcî (Kahire, 1991), I, 104; burada şu şekilde tanımlanmıştır: *en yekûne ba'de'l-kelime fi âhiri'l-beyt ve ba'duhâ fi'l-beyti'l-âher ke-kavlih* (ان يكون بعض الكلمة في آخر البيت وبعضها في البيت الآخر كقولہ)

Fe leys'e'l-mâlu fa'lem bi mâli/ ve in eġnâke illâ lillezî (فليس المال فاعلم بمالي / وإن أعناك إلا للذي)

Yurîdi bihi'l-alâ ve yastafîhi/ li akrabi akrabihi ve li'l-kaysî (يريد به الأعلى ويصطفي / لأقرب أقاربه و للقيسي)

"Bilin ki, hiçbir zenginlik, zenginlik değildir/ seni müstağni/yeterli yapsa da. Ancak o, sadece onunla itibar elde etmeyi hedefleyen ve akrabalarının en yakını ve en uzağı için en iyisini seçen birisi içindir.

(Kime nispeti belli olmayan parça, daha önce Kutrub tarafından *eşeddü't-tazmîn*'in (*en zor tazmîn*) bir örneği olarak verilmiştir. Bkz. İbn Manzûr, Lisân, 'z-m-n' maddesi. *İdmâc* için verilen ikinci örnek, Bısr b. Ebî Hâzim'in aşğıdaki parçasıdır:

Ve Sa'den fe sâilhüm ve'r-Ribâbe / ve sa'il Hevâzine annâ izâ mâ (و سعدا فسائلهم والرباب / وسائل هوازن عنا إذا ما)

lekînâhüm keyfe ne'lûhüm / beoâtira yeŷrîne beydan ve hâ mâ (لقيناهم كيف نعليهم / بواتر يفرين بيضا وهاما)

"Sa'da ve Ribab'a sor/ Bizim hakkımızda Hevâzin'e sor; her ne zaman ki

Biz onlarla (savaşta) karşılaşırsak, başlarını ve miğferlerini yok eden kılıçlarımızla onları yeneriz.

Bkz. Dîvânu Bısr b. Hâzim, tah. Azza Hasan (Dimeşk, 1960), 188. Bunu *tazmîn*'in bir örneği olarak nakleden klasik otoriteler arasında şunlar vardır: el-Merzubânî, el-Muvaşşah, 23; Ebû Ahmed Hasan el-Askerî, et-Taşhîf ve't-Tahrîf, tah. Abdulaziz Ahmed (Kahire 1963), 303; İbn Cinnî, "Muhtasarü'l-Kavâfi", tah. Hasan Şâzilî Ferhûd, *Mecelletü Külliyyeti'l-Adab, Câmiatü'r-Riyad*, III, 1973, 181.

Zencânî'nin *tetmîm* teriminin *tazmîn* ile birbiri yerine kullanıldığına işâret ettiği de kaydedilmelidir:³⁷ Böylece potansiyel teorik karmaşıklığa sebep olan analitik sistem eksikliğine işâret etmek amacıyla *gramatik tazmîn*in farklı tezahürleri için yeni terimler icat etmek eğilimi başgösterir.

*Gramatik tazmîn*le ilişkili teorik söylemdeki geleneği kıran ilk bilim adamı, İbn Esîr'dir (ö. 637/1239). O, bunu *tazmînü'l-isnâd* olarak terimleştirir ve Belağat ve stilistiğin nihai standardı/mi'yârı olan Kur'ân'da mevcut olmasından dolayı, ne şiirde ne de nesirde bunun bir arıza ve kusur olmadığını düşünmektedir. Verdiği örneklerden birini, aşağıya alabiliriz:

فأقبل بعضهم على بعض يتساءلون. قال قائل منهم إني كان قرين. يقول أأنك لمن المصدقين. أءذا متنا وكنا ترابا وعظاما إنا لمدينون؟

"Sonra birbirlerine dönüp sohbet edecekler. İçlerinden biri şöyle diyecek: '(Dünyada) benim yakın bir arkadaşım vardı.' O arkadaşım bana şöyle sorardı: 'Sen gerçekten (yeniden dirilişe) inanıyor musun? Biz öldükten, toprak olup kemik yığını haline geldikten sonra, diriltilip hesaba mı çekileceğiz.'" (Kur'ân, Saffat, 37: 50-53).

İbn Esîr'e göre, bu pasajın bileşke cümlecikleri, birbirine bağımlı ve içiçedir; motiflerin ne anlama geldiği, sadece tüm âyetler birlikte okunduğunda, anlaşılabilir. O, bir şiir parçasıyla üzerinde çalıştığımız âyetler arasında bir fark olmadığını söylemektedir. Yazar, Şayet bu fenomen bir kusur olsaydı, Kur'ân'da geçemezdi, şeklinde savunmaktadır.³⁸ İbn Esîr'in Kur'ân'dan paralellikleri kullanımı, bir kanıttır ve bütünüyle *i'câz* doktrininin mantikî bir uzanımıdır: Şiirde veya düzyazıda mevcut olan herhangi bir yapı, Kur'ân'da geçenlerle uyduğunda, kabul edilmelidir. Bundan sonra, *gramatik tazmîn*in bir kusur veya eksiklik olarak tanımlanmasını göremiyoruz ve 7./13. asırdan itibaren yazarlar, onu büyük incelik ve sanatsallıkla hem düzyazıda hem de beyitlerde kullanmışlardır.

2. Retorik Tazmîn

Retorik süslemeler tartışmasında, İbn Mu'tezz (ö. 296/908), yazarların bilinçli olarak alıntıladıklarından ya da ötekilerin beyitlerinden aldıkları birleşik ifadelerden üç şiir örneği vermektedir. Bu örnekler, *hüsnü't-tazmîn*'in (حسن التضمين/güzel iktibâs) örnekleri olarak verilmiştir. İbn Mu'tezz, terimlerin mu-

37 Nâbiğâ'dan alınan meşhur parça, onun tasviri için verilen örneklerden biridir. Bkz. Zencânî, *Mi'yârü'n-Nüzzar*, I, 103-4. Krş. Zencânî, II, 121. Burada *el-leff ve'n-neşr* olarak isimlendirilen sanatın bir başka alt tipi de, *tetmîm* olarak adlandırılmıştır.

38 İbn Esîr, *el-Meselü's-Sâir fi edebî'l-Kâtib ve's-Şâir*, tah. Ahmed el-Hûfî ve Bedevî Tabâne, (Kahire, 1959-63), II, 201-2.

çidi olarak değerlendirilir. Kudâme b. Ca'fer ise (ö. 320/932) ise onun ilk taraftarlarından biri olarak zikredilir.³⁹ Ne var ki, Kudâme, *Nakdû's-Şi'r*'inde ve *Cevâhiru'l-Elfâz*'ında bu terimlerden hiçbirini kullanmaz. İlkinde (Nakd), Zu'r-Rumme'den alınan örnekle yukarıda tasvir edilen karşılıklı bağımlılık tipi için *el-mebtûr* (المبتور) terimini kullanmaktadır.⁴⁰ Her ne kadar yaratıcılıkları, eleştirileri tahrik etse de, bu eylem, teorisyenler arasında yaygın olmayan kurulu bir fenomen için yeni terimler icat etme eğiliminin başka bir örneğidir.⁴¹

Bu iktibâs yollu aktarım, özellikle de klasik şâirler arasında çok nadir değildir; her ne kadar kullandığı terim, *hüsnü't-tazmîn* değil de *temessül* (aktarım) olsa da, bunlardan ilki İbn Sellâm el-Cümâhî (ö. 231/845) tarafından kaydedilmiştir.⁴² Ancak bu, aralarında coşkulu öncüleri/temsilcileri bulunan *muhdesûn* şâirlerinin eserlerinde daha bir sıkça geçmektedir. Memlûklular zamanında ise zirveye ulaşmıştır. Aynı çığır, bu figürün/sanatın tahlilinin gelişiminde görülebilmektedir. İbn Mu'tezz, bunu tasvirden öte bir şey yapmamıştır ki, onun örneklerinden biri, Şâir Uhaysil el-Ehvezî'ye nisbet edilen bir beyittir:⁴³

ولقد سما للخرمي فلم يقل   بعد الوغا لكن تضايق مقدمي

Hurramî'yle dövüşmek için dikeldi ve savaş sonrası şundan başka bir şey demedi: "Cesaretim daraldı da daraldı."

39 Safiyyüddin el-Hillî tarafından iddia edilmiştir. Bkz. S. el-Hillî, Şerhu'l-Kifâyeti'l-Bedîiyye fi Ulûmi'l-Belâğa ve Mehâsini'l-Bedî', tah. Nesib Neşâvî (Dimeşk, 1983), 328.

40 Kudâme b. Ca'fer, *Nakdû's-Şi'r*, ed. S. A. Bonebakker, (Leiden, 1956), 140.

41 Örneğin Âmidî'nin (ö. 370/981), Kudâme'nin antitez (*tibâk*) için meşhur olan *mutâbaka* yerine *el-müteköfî* kullanması hakkındaki eleştirisi için bkz. Âmidî, el-Müvâzene, tah. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire, 1961), I, 274-5.

42 Bkz. İbn Mu'tezz, *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'ara*, tah. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire, 1952), 47-9. *Temessül* teriminin İslam öncesi edebiyat külliyyatında da iktibâs veya sokuşturma anlamında anlaşıldığı, Cahiliye şâiri el-Müseyyeb b. Ales'in bir şiirinden kanıtlanabilir. Bkz. *Mecmû'u Mâ unsibe* (aynen alınmıştır) li'l-Müseyyeb Ibn Ales, R. Geyer (ed.), *The Dîwân of el-A'shâ* (London, 1928), 354. *el-Mufaddaliyyât*, tah. Ahmed Muhammed Şakir ve Abdusselem Muhammed Harun (Kahire, 1964), 62. İlgili terim, Ebû Nuvâs tarafından da aynı anlamda kullanılmıştır. Bkz. Ewald Wagner, ed. *Der Dîwân des Abu Nuwâs* (Kahire-Beyrut, 1958 ve sonrası), I, 43; İbn Manzûr, *Ahbârü Ebî Nuvâs*, tah. Şükrî Mahmud Ahmed, (Bağdad, 1952), 36-7.

43 İbn Mu'tezz, *Kitabü'l-Bedî'*, ed. I. Kratchkovsky, (London, 1935), 64. Sonraki otoritelerden bir kısmı, ilgili sanatın bir örneği olarak söz konusu mısrayı nakletmektedir. İbn Vekî', *el-Münsif*, tah. M. R. Dâye (Dimeşk, 1982), I, 64; Zencânî, *Mi'yâru'n-Nüzzâr*, II, 110; İbn Reşîk, *el-Umde*, II, 87; Muzaffer b. Fadl el-Alevî, *Nazratu'l-İğriz fi nusreti'l-kariz*, tah. N. Arif Hasan, (Dimeşk, 1976), 190. Son iki kaynak, onu yanlışlıkla *el-Ahtel'e* nisbet etmektedirler. İkinci mısrası, *Antere'nindir*:

İz yettekune biye'l-asinnete lem ehim

Anha ve lakin tedayeka mukdemi

Bkz. *Dîvânü Antere* b. Şeddâd, tah. Abdül Mün'im A. R. Şelebî (Kahire, 1958), 153.

Analitik bir çerçeve sağlama görevi, sonraki teorisyenlere kaldı. Elimizdeki en ilk detaylı tartışma, el-Hâtimî'ye (ö. 388/988) aittir. O, benzer beyitlerin yeni bir kompozisyonla aktarımını *ictilâb/istilhâk* (الإجتلاب/girdirme/استلحاق/ekleme) olarak tanımlayan Yunus b. Habib'e referansta bulunur. Söz konusu uygulama, bir kusur olarak değerlendirilmediği gibi, niyet de *intihâl* terimiyle ifadelendirilen aşırımdan (*plagiarism*) ziyade bir aktarımdır (*temsîl*). Cerîr de, iktibâs yollu aktarıma *di'âme* (الدعامة/destekleme) olarak referans göstererek ve onunla ilgili övücü görüşler tarafını daha az tutarak iktibâs yapmıştır. Biz, Hâtimî'nin İbn Mu'tezz'in *hüsnü't-tazmîn* teriminin farkında olup olmadığını veya onu ihmal etmek için basit bir şekilde seçip seçmediğini bilmiyoruz ama onun tarafından kanıt olarak sunulan tüm örnekler (ki bunların büyük bir bölümü el-Cümâhî'den gelmektedir) *hüsnü't-tazmîn* tasvirlerini eşit düzeyde betimlemektedir.⁴⁴ Hâtimî, teorik düzeyde, daha kesin ayrımlar sunarak işi ileri götürmektedir: O, *istirâf* (الإصطراف/el koyma, çalma) terimini bir şâirin kendi şiirine, yazarıymış gibi yanlış bir intiba vermek gayesiyle başka bir şâirin çalışmasından bir, iki veya üç beyti sokuşturma durumuna uygulamaktadır.⁴⁵ *İhtidâm* (الإهتدام/harfi anlamıyla 'tahrip'; yani değer düşürme) terimini ise bir şâirin ya eski bir şâirin metninin önemli bir bölümünü ödünç alma veya onun metninde birkaç kelimedede basit değişimlere gitme şeklindeki durum için kullanmaktadır.⁴⁶ *İstirâf* teriminin kaynağı, Abdullah b. Ebî Ubeyde (yaklaşık 3./9. asır) ve el-Mâzinî (ö. 249/862) dönemleri iken, *ihtidâm* terimi, el-Hâtimî'nin örneklerinin öne sürüyor gözüktüğü gibi, Zu'r-Rumme ve Ru'ba (ö. 145/762)'nin zamanlarına kadar gitmektedir. Ancak önemli olan husus, iyi veya kötü iktibâs yollu aktarımlar arasını ayırmak için teknik terimlerin ilk kullanımını Hâtimî'de bulduğumuzdur. Bundan sonra *tazmîn*, edebî söylemde olduğundan fazla önemli görülen *gramatik tazmîn*den daha çok *retorik tazmîn* şeklindedir. Bunun nedeni, sonuncunun (*gramatik tazmîn*) bir kusur⁴⁷ ve ilkinin (*retorik tazmîn*) ise estetik bir araç olarak geleneksel algıda aranmalıdır. Bu iki tiplemenin birlikte bir kez daha tartışıldığını Ebû Hilal el-Askerî'ye kadar göremiyoruz; öte yandan *gramatik tazmîn*, genellikle şiir tartışmalarında geçmektedir.⁴⁸ Ne var ki, Ahmed el-Horazmî'nin (ö. 387/997) *Mefâtihu'l-Ulûm'* unu bir istisna olarak kaydetmemiz gerekir; bunda tasvir edilen şey, *retorik tazmîn*den daha ziyade *gramatik tazmîn*dir.⁴⁹

44 el-Hâtimî, Hilye, II, 58-60. Krş. İbn Sellâm, Tabakât, 47-9.

45 el-Hâtimî, Hilye, II, 61 (وهو صرف الشاعر إلى ابياته وقصيدته بيتا أو بيتين أو ثلاثة لغيره فيضيفها إلى نفسه ويصرفها عن)
(قاتلها)

46 el-Hâtimî, Hilye, II, 64-5.

47 İbn Abdi Rabbih, el-Ikd, V, 378, 508.

48 Ebu Hilâl el-Askerî, Kitabü's-Sinâ'ateyn, 36-7.

49 Bkz. Sekkâkî, Mefâtihu'l-Ulûm, tah. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut, 1983), 118. Verdiği örnek, el-Musekkab el-Abdî'ye nispet edilmektedir. Bkz. Dîwānu Şi'ri'l-Musekkab el-Abdî, tah. Hasan

Muhdesûn Şiirinde Retorik Tazmîn

Önde gelen şâirler arasında Ebu'l-'Alâ el-Me'arrî, muhtemelen *retorik tazmîn*'in gelişimi için bazı bilgiler sağlama konusunda ilktir. Ebû Temmâm'ın aşağıdaki beytini şöyle yorumlamaktadır:

إذا تذكرك تذكرتي (إذا تذكرك تذكرتي)

Kad zelle men leyse lehu nasîr. (قد ذل من ليس له نصير.)

Seni hatırladığımda, (şu ifadeni) bana hatırlatıyorsun:

'Yardımcıdan yoksun kişi, aşağılanmıştır.'

el-Me'arrî, ikinci mısranın, nahivcilerin tasvir edici bir örnek olarak sık sık kullandıkları bir şiirden alındığını ifade etmekte; bunun, burada Ebû Temmâm tarafından bir *tazmîn* tipi olarak kullanıldığını savunmaktadır. Me'arrî'ye göre, bu tür iktibâs yollu aktarımlar, *muhdesûn* şâirleri tarafından *istizâde* (الإستزادة/ekleme) olarak adlandırılmıştır⁵⁰ ki, *istizâde*, Zibrikan b. Bedr'in (ö. 45/665) Nâbiğa ez-Zubyânî'den manen aldığı Bir mısrayı yorumlarken Yunus b. Habib tarafından muhtemelen iktibâs teknik anlamında ilk defa kullanılan bir terimdir.⁵¹

Yukarıda işaret edildiği gibi, iktibâs yollu *tazmîn*'in kullanımının, anlamlı bir boyut kazanması ve gerçekten, bir kural olarak gelişimi, *muhdesûn* arasında olmuştur. Gerçekten bu, es-Se'âlibî'nin (ö. 429/1037) *Yetîmetü'd-Dehr*'inde yer alan birçok şâirin çalışmasından ortaya konabilir.⁵² Ayrıca Se'âlibî'nin orijinal yazarları ve de *Yetîme*'de tartıştığı şâirler tarafından ödünç alınıp yeni bir kompozisyona tabi tutulan özel ifadeleri tanımlamadaki titizliği, edebiyatçılar arasında bu tekniğe karşı artan ilgiyi desteklemeye yardımcı olacaktır.⁵³ Sözüün burasında gözlemlenecek bir nokta, *muhdes* bir şâir için, iktibâs yollu *tazmîn*'in, aynı zamanda zeka/yaratıcılık için bir araç haline

Kamil es-Sayrafi (Kahire, 1971), *Mecelletü Ma'hedi'l-Mahtûtati'l-Arabiyye* altında yayınlanmıştır, XVI, 212-13, mısralar 45, 46. Kendisinde iktibâs edilen bir çok kaynağa ilaveten, nisbet edilmese de, şu eserde de iktibâs edilmiştir: el-Hâtimî, er-Risâletü'l-Mûziha, tah. Yusuf Necm (Kahire, 1965), 116.

50 Divânu Ebî Temmâm bi şerhi'l-Hatib et-Tebrizî, tah. muhamed Abduh Azzam (Kahire, 1965), IV, 352-3: هذا من التضمين الذي يعرفه المحدثون. كانوا في أول الأمر يسمونه إستزادة. وهذا المصراع في شعر قديم يشده) والنحويون... وقد كانت الشعراء في القديم يأخذ أحدهم البيت المشهور من شعر غيره فيزيده في شعر نفسه على المعنى الذي يسمى (التضمين)

51 İbn Sellâm, Tabakât, 47-8; el-Hâtimî, Hilye, II, 59; Abdülhamid el-Meslût, Nazariyyetu'l-İntihâl fi'ş-Şi'ri'l-Câhilî (Kahire ts.), 65.

52 İbn Abdî Rabbih ve Horazmî hakkındaki uyarılarıyla ilgili uzunca bölümler, içerisinde her iki şâirin ötekilerin eserlerinden iktibâs ettikleri özel iktibâs örneklerine hasredilmiştir. Bkz. Se'âlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire, 1947), II, 82-99; IV, 212-22 bu sırayla.

53 Bkz. Muhammed Eşhebâr, "Melâmihu'n-Nakdiyye fi Yetîmeti'd-Dehr li Ebî Mansûr es-Se'âlibî", *Mecelletü Külliyyeti'l-Âdab ve'l-Ullûmi'l-İnsaniyye bi Fas*, XI, 1990, 94-6.

gelmesidir. Örneğin, el-Yezîdî (ö. 310/922), içerisinde yazar İshak b. İbrahim el-Mevsilî'nin (ö. 235/850) kendi beyitleri ile Amr b. Bâne'ninkileri (ö. 278/891) arasında bilinçli ve sistematik bir şekilde mısra mısra dönüşümlü olarak zikrettiği bir pasajı nakletmektedir.⁵⁴ Benzer bir örnek, İbrahim b. Abbâs es-Sûlî'ye (ö. 243/857) atfedilmektedir ki, mısralarının ilk bölümü, kendi kompozisyonu iken, ikinci bölümü ise Imriü'l-Kays'ın *Mu'allaka*'sından alınmıştır.⁵⁵ Bu pasaj, klasik dönem sonrası şâirler arasında iktibâs yollu *tazmîn*in en favori kaynağı olarak görülmektedir.⁵⁶ Biz burada en önemli kaynak malzemelerine sahip olan Ka'b b. Zuheyr'in (ö. 26/645)'in *Burde*'si ve el-Bûsirî'nin (ö. 696/1296) benzer başlığı için son dönem *taşîr* ve *tahmîs* kompozisyon geleneklerinin bir beklentisini görebiliriz.⁵⁷

İbn Reşîk (ö. 463/1071), *tazmînî* Hâtimî'nin *istirâf*ıyla aynı anlamda tanımlamak suretiyle Hâtimî'nin söylem modelini kalkış noktası yapar; ancak yanlış nispetin temel motivasyonuna sahip olan ihtirâzî kayıtları dışlar. Tartışmanın Hâtimî çizgisi, *ictilâb*ın *istirâf* ve *intihâl* için şemsiye kavram olduğunu önerirken, İbn Reşîk için *istirâf*, diğer iki terimi kapsayan bir terimdir; *ictilâb*, onun pozitif alt düzeyi; *intihâl* ise itiraz mahallidir.⁵⁸ O'na göre, bir şâir bir beyti veya şiirinin ortasındaki ya da son tarafındaki bir parçasını iktibâs formunda zikrettiğinde iktibâs yollu *tazmîn* gerçekleşmiş sayılır. Ancak herhangi bir giriş formu, örneğin, araya giren bir mısra veya ibare (*vasita*), sadece gereksiz değildir, aynı zamanda da ilgili sanatın sanatsal kalitesini azaltır. Kuşâcîm'den (ö. 360/971) alınan aşağıdaki beyit, örnek olarak verilmiştir:⁵⁹

يا خاضب الشيب والأيام نظهره   هذا شباب لعمر الله مصنوع
أذكرتني قول ذي لب وتجربة   في مثله لك تأديب وتقريع
إن الجديد إذا ما زيد في خلق   تبين الناس أن الثوب مرقوع

“Ey saçları griye boyanmış kişi! Günlerin akışı, bunu ortaya çıkaracaktır./Bu gençlik, Allah'a yemin ederim ki, sahtedir.

54 Bkz. Ebû Abdillâh Muhammed b. Abbâs el-Yezîdî, *Kitabü'l-Emâlî* (Haydarabad, 1948), 125-6.

55 Bkz. Üsâme b. Münkiz, *el-Bedî' fi Nakdi'ş-Şî'r*, tah. Ahmed A. Bedevî ve Hamid Abdülmecid (Kahire, 1960), 250; İbn Vekî', *el-Münsif*, I, 64; İbn Reşîk, *el-Umde*, II, 86; İbn Halef, *Mevâdd*, 248; İbn Ahlef, *Mukaddime*, 6. Son iki kaynakta kimseye nispet edilmemiştir.

56 Bkz. el-Abbâsî, *Me'âhidü't-Tansîs*, tah. M. Muhyiddin Abdulhamid (Kahire, 1947-48), IV, 157-61.

57 Bkz. Brockelmann, *GAL*, I, 38, Supplement, Bd. I, 68-9. Yahya b. Habeş es-Suhreverdî'nin (ö. 567/1191) çabası, *el-Burde*'nin en erken *tahmîsiydi*. Bkz. F. Sezgin, *GAS*, II, 234.

58 İbn Reşîk, *el-Umde*, II, 281-3.

59 İbn Reşîk, *el-Umde*, II, 84. Örnek için bkz; *Dîvânü'l-Kuşâcîm*, tah. Hayriyye Muhammed Mahfuz (Bağdad, 1970), 336; *Kasım es-Sicilmâsi*, *el-Münziu'l-Bedî' fi Tecnisi Esâlibi'l-Bedî'*, tah. İlal el-Gâzî, (Rabat, 1980), 211-2.

Sen bana zeki ve tecrübeli birinin sözünü hatırlatıyorsun,/Ki bu sözde senin için terbiye ve azarlama vardır:

“Yıpranmış bir elbise, yeni ipliklerle dikildiğinde,/insanlar, bunun yamalı bir elbise olduğunu anlarlar.”

Buradaki son mısra, bir iktibâstır ve bununla ilk mısra arasına girmiş bir mısra da yoktur. Yazarımız, burada *tazmîn* sanatının kalitesinin büyük ölçüde arttığını kabul etmektedir. İçinde İbn Mu'tezz tarafından Abbâs b. Ahnef'ten yapıldığı bir iktibâsın bulunduğu benzer bir örnek, aynı şekilde sokuşturulmuş bir mısraya sahiptir. Bu örnek, Kuşâcîm'in bir model olarak alınabileceğini tartışan İbn Reşîk tarafından da verilmiştir.⁶⁰ İktibâs edilen materyalin vasıta olmaksızın yeni bir kompozisyonun ortasında ya da sonunda gelmesi gerektiği şeklindeki şart, İbn Reşîk'e ait bir orjinalliktir. Çünkü önceki bilim adamları, söz konusu kuralın tanımının ve salt tasvirinin ötesine geçememişlerdir. Onun tarafından önerilen bir başka değişiklik, ödünç mısramın, orijinal olarak geçtiği ilk yerdekenden farklı bir temada mükemmel bir şekilde kullanılmış olmasıdır. Bu (değişiklik), içerisinde İbn Rûmî tarafından bir medhiye şiiri için ödünç alınan Nâbiğa'nın tasvir edici bir mısramın bulunduğu bir örnekle tasvir edilmiştir. Her ne kadar ifadelerin veya motiflerin temalararası transferi konsepti, çok erken dönemlerde kurulmuş olsa da,⁶¹ İbn Reşîk bunu özel olarak *tazmîn*le ilişkilendiren ilk kişidir.

İbn Reşîk tarafından verilen bir başka örnekte, ödünç alınan mısramın sırası ters yüz edilmiştir: Abbâs b. Velîd (ö. 131/749), Amr b. Ma'dî Kerîb'in (ö. 21/642) bir mısrasının kelime sırasını tersine çevirmiştir.⁶² Ancak İbn Reşîk'e göre, iktibâs yolu *tazmîn*in en kıymetli şekli, ödünç materyalin, *ihâle* (الإحالة/telmîh) veya *işâret* (الإشارة/ima) yoluyla yeni bir kompozisyonda kullanılmasıdır. Nadiren gerçekleşen bir şey olması, onun yüceliğini ve yüksek estetik değerini kanıtlamaktadır. Bunu tasvir etmek için Ebû Temmâm'ın aşağıdaki mısra'ı delil olarak kullanılmaktadır:⁶³

لعمرو مع الرمضاء والنار تلظى أرق وأحمى منك في ساعة الكرب

Kesinlikle, Amr, güneşte pişmiş zemine ve yanan ateşe rağmen, sıkıntı zamanında senden daha zarif ve daha koruyucudur.

60 İbn Reşîk, el-Umde, II, 85. Burada İbn Mu'tezz'e nispet edilen parça, *Dîvân*'ının başvurulan hiçbir baskısında bulunamamıştır. İbn Ahlef'e nispet edilen bir parça için bkz. *Dîvânü'l-Abbâs b. el-Ahnef*, (Beyrut, 1972), 272.

61 Örneğin İbn Tabâtabâ'da. (ö. 322/934). Bkz. İbn Tabâtabâ, *İyâru's-Şî'r*, tah. Taha el-Hâcîri ve Muhammed Zeğlûl Sellâm (Kahire, 1956), 76 vd.

62 İbn Reşîk, el-Umde, II, 86-7.

63 İbn Reşîk, el-Umde, II, 88. Bkz. *Dîvânu Ebî Temmâm*, (Kahire, ts.), 433; el-Abbâsî, *Me'âhid*, IV, 201; İbn Ebi'l-İsbâ' el-Mısırî, *Tahrîru't-Tahbîr*, tah. Hıfînî Muhammed Şeref, (Kahire, 1963), 141. Burada o, *hüsnu't-tazmîn*'in bir örneği olarak verilmiştir.

Bu, Tiklam el-Dabbî'ye nispet edilen aşağıdaki beytin bir kinâyesi olduğu söylenmektedir:⁶⁴

المستجير بعمره عند كربته كالمستجير من الرمضاء بالنار

“Sıkıntısı sırasında, Amr’ın himayesini arayan kişi,

güneşin kavurduğu zemine karşı ateşin korumasını arayan kimse gibidir.”

Bunların bu iki tasvirinin ve tanımlamasının başka bir boyutu daha vardır. Çünkü İbn Reşîk, Ebû Temmâm’ın mısranı *ihâle*’nin bir örneği olarak zikrederken, ki bu, açık bir şekilde Tiklam’ın şiirinden esinlenilmiştir,- diğerleri, örneğin Râzî de, özel bir tarihi olaya ima yaptığı için sonuncusunu *telmîh*in (التميح) standart bir örneği olarak sunmaktadır.⁶⁵ Bundan dolayı, daha sonra buna tekrar dönmeye niyetliyim. İbn Reşîk’in iktibâs yolu *tazmîn*’in inceliklerini tanımlamaya muktedir olması, önemlidir; üstelik, bundan daha önemlisi, sonraki teorisyenlerin ve şiir alimlerinin, onaylanmamış olsa da, başlama noktası yaptıkları sistematik ve mantikî bir tanımlamayı onlara yapabildiğidir. Sonuç olarak, her ne kadar örnekleri, şu an bizim aşına olduklarımızdan farklılık arzetsede de, İbn Reşîk’in *gramatik tazmîn*i tartıştığı da kaydedilmelidir.⁶⁶

Bir başka 11. asır teorisyeni ve Hâtimî’nin analitik modelinin taraftarı, Ali b. Halef el-Kâtib’tir. Ona göre, ödünç alınan *tazmîn* olarak nitelemek için tam bir mısra olmasını şart koşmaya kadar uzatmaya gerek yoktur: Tek bir lafız, yeterlidir. Ve daha ileri yenilik olarak o, sanatın alanını veciz/meselvari ifadeleri de kapsama alacak şekilde genişletmektedir.⁶⁷ Ancak o, hiçbir yerde *tazmîn*i arüz hatası (enjambment) anlamında tasvir etmemiştir ki, bu da, *gramatik tazmîn*in geri plana itildiğinin açık bir kanıtıdır. 6./12. yüzyılda Hâtimî’nin görüşlerini benimseyen bir başka bir belağatçiyi daha buluyoruz. O, sadece Hâtimî’nin *ictilâb/istihâk* ve *intihâl* açıklamalarını benimsemekle kalmaz; aynı zamanda da *tazmîn* terimini bunlarla birlikte kullanmaktan da kaçınmaz.⁶⁸

64 Bkz. Ebû Ubeyd el-Bekrî, Faslu’l-Makâl fi Şerhi Kitabi’l-Emsâl, tah. İhsân Abbâs ve Abdülmedic Âbidîn (Beyrut, 1971), 377; el-Bağdâdî, Hizânetü’l-Edeb, I, 323; nisbetsiz.

65 Fahrüddin er-Râzî, Nihâyetü’l-Îcâz fi Dirâyeti’l-Î’câz, tah. Bekrî Şeyh Emin (Beyrut, 1985), 288; A. F. Mehren, Die Rhetorik der Araber (Copenhagen and Vienna, 1853), 142; ez-Zencânî, Mî’yâr, II, 111. Burada o, bazı otoritelerin hala, bir atasözü/meselin bir parçasının ödünç alınmasını *iktibâs*, *irâdü’l-mesel* veya *tazmîn* olarak isimlendirdiğine işaret etmektedir.

66 İbn Reşîk, el-Umde, I, 171-2.

67 İbn Halef, Mevâdd, 248. Hâtimî’nin sonraki örneğinde, o, *istihâk* ve *istirâf*ı *tazmîn*in alt düzeyleri olarak yorumlamaktadır. Mevâdd, 306.

68 es-San’ânî, er-Risâletü’l-Escediyye fi’l-me’ânî’l-muayyediyye, tah. Abdülmedic Şerfi (Libya-Tunus, 1976), 52-3.

Öteki 6./12. yüzyıl yazarları, bunu (*tazmîni*) kullanmışlardır; ama bunların tartışması, çoğunlukla yetersizdir. Hatib et-Tebrîzî (ö. 502/1109) ve Ali b. Eflah (ö. 535/1141), dikkate değer örneklerdir. Ve her ne kadar Van Gelder, Tebrîzî'nin hitabındaki karışıklığı bir müstensih hatası olarak açıklamaya çalışsa da,⁶⁹ aynı hatanın onun şiir hakkındaki iki ana kitabı *el-Kâfi* ve *el-Vâfi*'de geçtiği gerçekliğini korumaktadır. Tebrîzî, *tazmîni* hem bir arûz kusuru (enjambment) hem de iktibâs yollu ödünç alma anlamında tanımlamıştır.⁷⁰ İkinci anlam (yani iktibâs yollu ödünç alma), tartıştığı 48 retorik sanat listesinde 39.'dur; *gramatik tazmîn* aksine mısraların birbirine bağımlılığı açısından tanımlanmıştır.⁷¹ İbn Eflah'ın durumunda, belirsizlik, metodolojik titizliğin yoksunluğuyla bütünleşmiştir. O, sadece *gramatik* ve *retorik tazmîni* –sanki her ikisi de aynı/tek özellikmiş gibi, tek bir şeye indirgemekle kalmamış; aynı zamanda onun tanımını, *tabbîk*'in (التطبيقي/antitez), *tazmîn*in terminolojik bir alternatifi olabileceğini önermektedir.⁷²

İbn Eflah'ın konuyu ele alış biçiminden ortaya çıkan karışıklık, Van Gelder tarafından yeterince belgelenmiştir; ancak tetkike ihtiyaç duyan bazı sorunlar hala mevcuttur.⁷³ *Tazmîn* ile *tabbîk/mutâbaka* arasındaki fark olduğunda hiçbir şüphe yoktur: İbn Eflah'tan önce hiçbir yerli eleştirmen, bu ikisini birbirine karıştırma hatasına düşmemiştir. Her ne kadar iktibâs yollu *tazmîn*in tanınmış ve gerçekten tercih edilen şekli, beyit ile iktibâs edilen mısra arasına sokuşturulmuş bir mısraya sahip değilse de, yukarıda İbn Reşîk'in tartışmasında gördüğümüz gibi, o, tamamlamak üzere tasarlanmıştır. Bu kaidenin gözlemlenmediği birçok örnek vardır ve bunlar, İbn Eflah'ın yaptığı gibi, tartışılır olarak değerlendirilmez. Aşırı titizliğin bir başka örneği, olayların sırasını formüle etme girişimidir: Bir beytin *sadrının* (ilk yarısı), iktibâs edilmiş olması ve beytin *acuz*'unun (ikinci yarısı) ise yeni bir kompozisyona tabi tutulması şeklindeki teklifi, ne teorik gelenekten ne de bizzat edebî uygulamalardan elde edilemeyecek bir yeniliktir. İbn Eflah'ın *tazmîn* izahındaki tutarsızlık ve çarpıtma, hiç şüphesiz tartışma çizgisinin sonraki teorisyenler tarafından ihmal edilmesinin sebebiydi.

69 G. J. Van Gelder, *Beyon the line* (Leiden, 1982), 138, dipnot. 169.

70 et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, 248-9; et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 166-7.

71 et-Tebrîzî, *el-Vâfi*, 292-4; et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, 196-7.

72 Mukaddimetu İbn Eflah, G. J. Van Gelder (ed.), *Two Arabic treatises on stylistics* içinde, (İstanbul-Leiden, 1987), 5: (واما وقوع التضمن ومباينة التطبيق على ضربين: أحدهما ان ينظم الشاعر بيتا ويأتي بيت آخر لغيره) ويلتحم معه ويقضي المعنى أن يكون تالبا له لا ينفصل عنه يسمى الثاني مضمنا. والتضمن اسم المصدر منه. والضرب الثاني أن يذكر (الشاعر في صدر بيته معنى يقتضي أن يكون عجزه صدر بيت لشاعر آخر فيضمه اياه)

73 Mukaddimetu İbn Eflah, editörün girişi, 28-9.

Ve son olarak, kasıtlı bir şekilde *tazmîn* tartışmasını ihmal eden bir bilim adamı olan Nasr b. Hasan el-Merğînânî'yi (ö. Yaklaşık 5./11. asrın ikinci yarısı) zikretmeliyiz. *Kitabü'l-Mehâsin fi'n-nazm ve'n-nesr*'inde gösterilen sebep, ilginç bir şekilde, *tazmîni*, örneğin *tecnîs* gibi kelime oyununa bağlı bir zeka formu olarak değerlendirmemesidir.⁷⁴

Tazmîn ve Kur'ân

İbn Esîr tarafından sunulan *gramatik tazmîn*in tartışmasındaki yeni eğilim, yukarıda tartışılmıştı: O, onun ne bir kusur, ne de bir hata olmadığını ispat etmek için Kur'ân'dan örneklemeleri kullanmaktadır ki, bu daha önce tartışılmıştı. İktibâs yollu *tazmîn* konusunda, nesir kompozisyonlarında geçişinin örneklerini de tasvir etmek suretiyle yeniden tartışmayı daha ileri bir düzeye taşımıştır.⁷⁵ O, şâirin *Hamriyyât*'ından yaptığı alıntılarının desteklenmesinde, şâirler arasında Ebû Nuvâs'ın sözkonusu sanatın en dikkate değer temsilcisi olduğunu düşünmektedir. (İktibâs yollu *tazmîn*in çeşitlerini ve inceliklerini kullanmadaki Ebû Nuvâs'ın becerisi, belli bir süreden beri bilimsel dikkatleri üzerine çekti ve Alan Jones'in bu konudaki incelemesi, son zamanlardakileri arasında yer almaktadır.⁷⁶) Ancak İbn Esîr'in tartışmasındaki özel ilgi, Kur'ân ve hadisten alınan iktibâs yollu ödünç almaları, tıpkı *tazmîn* gibi, standart terim olan *iktibâs* fenomeniyle tanımlamasıdır.

Bir başka yerde biraz detaylı bir şekilde iktibâsla ilgili tarihsel ve teorik süreçleri ve bunların İbn Esîr'in *tazmîni* onun yerine kullanımıyla ilişkini tartışmıştım.⁷⁷ Bununla birlikte, Fahrüddin er-Râzî (ö. 606/1209) ve ez-Zencânî'nin muhtemelen Kur'ân'dan yapılan ödünç almaları iktibâs olarak dizayn eden erken ortaçağ otoritelerinin sonuncuları olduğunu buraya eklemek gerekir. Şöyle ki, o, hitabın yapısı ile ilişkili olduğu söylenen hitap sanat-

74 Mukaddimetu İbn Eflah, editörün girişi, 25. genellikle İbn Nâzım olarak tanınan Bedruddin b. Mâlik'in (ö. 686/1287), *Misbâh*'ında verilen retorik *renkler/çeşitler* listesine onu katmamayı seçmesi, muhtemelen aynı sebepten dolayıdır.

75 İbn Esîr, el-Meselû's-Sâir, II: 203: (الضرب الثاني من التضمين وهو أن يضمن الشاعر شعره والنائر نثره كلاما آخر لغيره) (قصدا للإستعانة على تأكيد المعنى المقصود)

76 Onun şu çalışmasına bkz. Alan Jones, "Final tazmîn in the poems of Abu Nuwâs", Alan Jones (ed.), *Arabicus Felix: Luminosus Britannicus: Essays in honour of A. F. L. Beeston on his 80th birthday* (Oxford, 1991), 61-73. Ewald Wagner'ın *Dîwân of Abu Nuwâs*'ın baskısının tanıtımında, el-Fehhâm, Ebû Nuvâs'ın şiirinde *tazmîn* fenomeninin bir incelemesini üstleneceğine vaat etmiş, ama bilemediğim kadarıyla, şu ana kadar bunu yapmamıştır. Bkz. Şakir Fehhâm, "Dîwân Abi Nuwâs" [review], *Mecelletü Mecmei'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dimeşk*, LXVI, 2, 1991, 314-5.

77 Benim şu çalışmama bkz. The Arabic theory of prosification and versification: On Hall and Hazm in Arabic Theoretical Discourse, (Beirut, 1998 çev.).

larını analizinde ilki (Râzî) tarafından tasvir edilen 23 retorik sanatın altıncı-sıdır. Râzî'nin verdiği tek bir örnek, bir vaaz parçasından alınmıştır;⁷⁸ ama Zencânî, onu düzyazı ve şiir örnekleriyle tasvir etmektedir.⁷⁹

Kur'ân iktibâslarının *tazmîn* olarak değerlendirilmesinde, İbn Esîr, bunları sarıh bir şekilde kısaca tanımlayan Üsâme b. Munkiz (ö. 584/1188) tarafından beklenmektedir. Her ne kadar verdiği örneklerin hatırı sayılır bir yekunu, gerçekte Kur'ân ve hadisten alınan ödünç almaları ihtiva eden âyetler olsa da, ilgili terimi tanımlaması, basit bir şekilde mevcut şiirsel ifadeleri yeni şiirlere sokuşturma şeklindedir.⁸⁰ İbn Esîr, böylece Kur'ân'dan alınan iktibâs yollu ödünç almaları açık bir şekilde *tazmîn* olarak dizayn eden ilk şahıs olarak durmaktadır. O, aynı zamanda ilgili kaidenin seçkin temsilcileri olarak tasvir ettiği İbn Nubâte el-Hatîb'in şiir ve nasihatlarından alınan örnekleri sunmaktadır.⁸¹ Sonraki kaynaklar arasında İbn Ebi'l-İsbâ el-Mısrî (ö. 654/1256) ve Necmüddin Ahmed b. İsmail el-Halebî (ö. 737/1336), terimin kullanımını Kur'ân ve hadisten alınan iktibâsları kapsayacak şekilde genişleten İbn Esîr'in en dik-kate değer takipçileridir. Her ne kadar örneklerinin bir kısmı, beyitlerden alınmış kompozisyonları kapsasa da, gerçekten el-Halebî'nin tanımı, tamdır; ama terimi bu iki kaynaktan alınanlarla sınırlamaktadır.⁸²

İleri bir gelişim, İbn Ebi'l-İsbâ'nın terimi tanımlamasında bulunmaktadır. İlgili tanım, kutsal metin ödünç almalarına ek olarak, meşhur atasözlerinin, vecize kabilinden özlü ifadelerin ve faydalı ifadelerin aktarımını da kapsamaktadır. Bir kişi, terimin bu oldukça savurgan genişlemesini tartışmaya açabilir.⁸³ Ancak o, Kur'ân'ın bizzat kendisinin, Tevrat ve İncilden iktibâslar yapmak suretiyle ilgili sanatı kullanmasının örneklerini vererek konuya ilginç yeni bir boyut eklemektedir. Ve eleştiri bekler gibi, kendisiyle önceki kutsal kitaplar arasındaki metinlerarası ilişkiye işaret ettiği Kur'ân'dan bir pasajı aktarmaktadır.⁸⁴ Bu yaklaşım, kendisine daha sonra tekrar döneceğimiz Suyûtî tarafından ayrıntılı bir şekilde geliştirilmiştir.

Yaklaşık 7./11. yüzyılın ikinci yarısından ileriye doğru, iktibâs yollu *tazmîn* hakkındaki tartışmalarda yeni bir düşünce çizgisi ortaya çıkmamış, sadece

78 Bkz. Râzî, Nihâye, 288.

79 Zencânî, Mi'yâr, II, 109.

80 Bkz. Üsâme b. Münkiz, el-Bedî fi Nakdi's-Şi'r, 249-59.

81 İbn Esîr, el-Meseli's-Sâir, II, 204-205. Ayrıca bkz. İbn Esîr, el-Câmiü'l-Kebîr, tah. Mustafa Cevad and Cemil Sa'id (Bağdad, 1956), 19. *Meseli's-Sâir*'de geçen *tazmîn*'in benzer bir incelemesi de, *el-Câmiü'l-Kebîr*'de geçmektedir, 232-5.

82 İbn Ebi'l-İsbâ', Cevheru'l-Kenz: Telhîsu'l-Kenzi'l-Berâ'a fi Edevâtı zevî'l-Yerâ'a, tah. Muhammed Zeğlûl Sellâm, (İskenderiye, 1975), 262-7.

83 İbn Ebi'l-İsbâ', Tahrîr, 140.

84 İbn Ebi'l-İsbâ', Bedîu'l-Kur'ân, tah. Hıfînî Muhammed Şeref (Kahire, 1957), 52-3. Tevrat ve İncil'den ödünç olarak alınan verilen pasajlar için bkz. Kur'ân, 5:45 ve 48/29.

terminoloji ve kapsamla ilgili şu veya bu şekilde ince ayarlar yapılmıştır. Örneğin, Muzaffer b. Fadl el-Alevî (ö. 648/1250), iktibâs yollu ödünç almayı karşılamak için *tasmît*, *tevşîh* ve *tazmîn* terimlerini dönüşümlü olarak kullanmaktadır.⁸⁵ Her ne kadar altında verildiği başlığın, hatalı bir şekilde iletilmesi iyi olmuşsa da, İbn Zemlekânî'nin (ö. 651/1253) *et-tazmînü'l-müzdevic'i* (çift *tazmîn*) aynı kâfiye ve ritme sahip olan kelimeleri eşleştirme olarak tanımlaması, sadece sapkın bir yorumdur.⁸⁶ el-Kazvîni (ö. 739/1338), *retorik tazmîn* uygulamasını şiirsel materyalin iktibâs yoluyla ödünç alınması ve *iktibâsı* da Kur'ân âyetlerinin veya peygamberî *ahbârın* aktarımıyla sınırlamıştır.⁸⁷ Aynı çatalaşma, Safiyyuddin el-Hillî'de (ö. 750/1350) de bir kısım değişikliklerle mevcuttur. Otoriteleri olarak es-Şenterînî (ö. 545/1150) ve el-Mutarrizî'den (ö. 610/1213) naklen, o, Kur'ân'dan, şiirden veya hikmet literatüründen alınan iktibâs yollu ödünç almayı *telmîh* olarak adlandırır ki, böylece bu, *-hüsnü't-tazmîn* için alternatif bir terim olur. - Ayrıca Fahrudin Râzî'nin aynı fenomeni *telvîh* (التلويح) olarak adlandırdığını nakleder.⁸⁸ Her ne kadar *telmîh* ve *telvîh* terimleri, ilk dönemden beri tanınıyor olsa da, bunlar, *tazmîn*'in bir alt-tipi veya alternatif bir terim olarak kullanılıyor gözükmemektedir.⁸⁹ Aslında, *telmîh*'in, bütünüyle yer etmiş bir sanat olan *hüsnü't-tazmîn* için bir alternatif olarak hizmet veren müstakil bir terimden daha ziyade basit bir şekilde "imalı anlatım/*kinâye*"nin bir alt kategorisi olduğunda dair Ortaçağ teorik söyleminde delil eksikliği yoktur.⁹⁰

Muhammed b. Ali el-Cürçânî'nin (ö. 729/1328) durumuyla ilgili olarak, küçük ve büyük ödünç almalar arasında yaptığı ince ayrımı kaydedebiliriz. Ödünç alınan şiirsel materyalin, bir mısra veya daha fazla olduğu yerlerde bu, *isti'âne* (الإستعانة) durumu olarak değerlendirilir; ama yarım mısra veya

85 İbn Zemlekânî, Nazratu'l-İğrîz, 190.

86 Abdulvahid b. Abdulkerim Ibn Zemlekânî, et-Tibyân fi İlmi'l-Beyân, tah. Ahmed Matlûb ve Hadîce el-Hadîsî (Bağdad, 1964), 172. Tanım, *tazmînu'l-müzdevic* için doğrudur. Bkz. Râzî, Nihâye, 144; Zencânî, Mi'yâr, II, 102. Zemlekânî'nin yorumundaki hatanın, müstensih veya muhakkıklara nispet edilip edilemeyeceği açık değildir.

87 Ahmed Matlûb, Muçemü'l-Mustalahâtî'l-Belâğîyye ve Tatavvurîhâ (Bağdad, 1986), II, 264. Bkz. Muhammed b. Rahman el-Kazvîni, Şerhu't-Telhîs, Dimeşk, 1970, 201.

88 el-Hillî, Şerhu'l-Kâfiye, 326-30. Burada Hillî, yukarıda verildiği üzere, İbn Reşîk'in *ihâle/işâret*'in bir örneğini ve de İbn Mu'tezz'in *hüsnü't-tazmîn* için örneklerinden birini; yani Abbâs b. Hayyat'tan alınan iki mısralık bir iktibâsı *telmîh* için örneklemektedir. Bkz. İbn Mu'tezz, Kitâbü'l-Bedî', 68. *Telvîh* terimi, el-Hillî'nin kaynağı olarak nakilde bulunduğu bir çalışma olan Râzî'nin *Nihâye*'sinde geçmemektedir. Krş. Râzî, Nihâye, 284-97.

89 Her ne kadar her birini bir tanım geliştirmemiş olsa da, onlar, Hâtimî'nin listelediği 38 sanatın sırasıyla 18. ve 19. sanatlardır. Bkz. el-Hâtimî, Hilye, I, 124. Ayrıca bkz. S. A. Bonebakker, Materials for the history of Arabic rhetoric from the Hilyat al-Muhâdara of al-Hâtimî (Napoli, 1975-, Annali, supp. IV, no. 35), 14-15.

90 Örnek olarak bkz. İbn Ebî'l-İsbâ', Tahrîr, 142.

daha az olduğu yerlerde ise, *îdâ'* (الإيداع) veya *rafv* (الرفو) olarak isimlendirilmektedir.⁹¹ (Onun *telmîh* ve *iktibâs* tanımları, temelde Râzî'ninkinin bir tekrarıdır.⁹²) Muhammed b. Muhammed el-Barbetî'nin (ö. 786/1384) *retorik tazmîn* hakkında konuşmada kaydedilmesi gereken son belağatçi/retorikçi olması, muhtemelen bir raslantı değildir. İlgili terimin teorik detaylandırımı, kemikleşmiş görünüyor; geriye kalan ise, iktibâs yollu ödünç almanın basit anlamını muhafaza ederek ve şimdiye kadar bilimsel söylem tarafından karakterize edilen tüm incelikleri ve akademik detayları göz ardı ederek ortadoksi (meşru kabul) içinde kalmaktır.⁹³

Düzyazıdaki/Nesirdeki Şiirsel İktibâslar

Retorik tazmîn konusunda son söz olarak ifade edilebilecek husus, içerisinde şiirin düzyazı kompozisyonlarında, özellikle de edebî mektup türünde kullanıldığı farklı metotlar formüle edilinceye kadar söylenmemiştir. Bu yüzden biz, el-Kalkaşendî'ye (ö. 821/1419) minnettarız/borçluyuz. Bir şiir parçasının metinde kullanıldığı üç yol, onun tarafından tanımlanmıştır; yani *tazmîn* (iktibâs yollu ödünç alma), *istişhâd* (kanıtlamacı aktarım) ve *hall* (nesirleştirme/düzyazılaştırma) tipleri. Bunlardan *tazmîn*, onun tartışmasının en büyük kısmını kaplamaktadır. Bunun sebebi ise, retorik süsleme saplantısının, -daha önce belirtildiği gibi,- Memlûk döneminin edebî geleneğinin bir karakteristiği olmasındandır. Onun çeşitlerinin ve inceliklerinin birkaç örneği, Kalkaşendî tarafından temin edilmiştir ki, bunların bir kısmı nesirdir; düzyazıdır.⁹⁴ İkisi, Kâdî el-Fâdil'ın (ö. 596/1200); Selahattin Eyyûbî'ye yazmış olduğu yazışmalardandır. Bunlardan biri, bilinçli ve sistematik bir tarzda bütün mısraları; diğerleri de yarım mısraları kapsamaktadır. Meşhur Ahmed b. Ömer b. Yusuf el-Kurtubî'den yazılan bir başkasında, şiirin hem tam hem de yarım mısraları, bir düzyazı mektupta kullanılmıştır. Ancak en dikkate değer örnek, Bedüzzaman el-Hemedânî'dendir (ö. 398/1008). Burada kompozisyonun her bir mısraı, iki düzyazı parçasından oluşmaktadır; bunlardan biri bir düzyazı ifadesi, diğeri de bir şiirin bir yarım mısraından alınan bir iktibâstır. Bu örnek, oldukça önemlidir; çünkü o, *tazmîn*'in bir stilistik yapmacıklık olarak veya

91 el-Cürcânî, el-İşârât ve't-Tenbîhât, tah. Abdulkadir Hüseyin (Kahire, 1982), 317. Ayrıca bkz. İbn Ebî'l-İsbâ', önceki dipnottaki referans ve Zencânî, Mî'yâr, II, 110.

92 Râzî, *iktibâs*'ı "هو ان تدرج كلمة من القرآن أو آية في الكلام تزيينا لنظامه وتفخيما لشأنه" şeklinde, *telmîh*'i de "هو" olarak tanımlamaktadır. Bkz. Râzî, Nihâye, 288. Krş. İbn Ali el-Cürcânî, el-İşârât, 315 ve 320. Burada tanımlandığı şekliyle *telmîh* hakkında daha fazlası için bkz. Şurûhu't-Telhîs, (Kahire, 1318 h), IV, 524-28.

93 Bkz. Bâbertî, Şerhu't-Telhîs, tah. Muhammed Mustafa Ramazan Sufiyye, (Tripoli, 1983), 701.

94 el-Kalkaşendî, Subhu'l-A'sâ, (Kahire, 1913), I, 273-91.

Bosworth'tan ödünç alırsak, edebî hüner gösterisinin bir aracı⁹⁵ olarak kullanımının, Abbâsî döneminin düzyazı yazma geleneğinin köklerinde var olduğu gerçeğini ortaya koymaktadır. Örneğin, 3./9. asrın ortalarında ortaya çıkmaya başlayan olası *kâtiblere (kâtips)* yönelik talimatlar belgesi, yazma kariyeri yapmaya niyetlenenlerin Kur'ân'dan, şiirden ve meşhur sözlerden malzemeleri sokuşturmayı öğrenmek zorunda oldukları bir tavsiyeyi ihtiva etmektedir.⁹⁶ eş-Şeybânî (ö. 298/910), muhtemelen *tazmîn* terimini sarih bir şekilde iktibâs yollu ödünç alma anlamında kullanan kâtip sınıfı arasındaki ilk otoritedir. O, düzyazı kompozisyonlarının sanatsal kalitesini artırmak için bunun gerekli bir araç olduğunu düşünmektedir.⁹⁷ Bununla birlikte, iktibâs yollu *tazmîn*'in, ister şiirde olsun, ister düzyazıda olsun, en üst düzeye ulaşması, Memlûk döneminindedir. Zira Muciruddin b. Temîm (ö. 684/1285) bunu şöyle ortaya koymaktadır:⁹⁸

اطالع كل ديوان أراه   ولم ازر عن التضمين طيري
أضمن كل بيت فيه معنى   فشعري نصفه من شعر غيري

“Balduğum her (şiir) Dîvânını inceledim; asla kuşumu *tazmîn*den menetmedim.

Manası olan her bir beyti iktibâs ettim; şiirimin yarısı, aslında bir başka şâirin şiiridir.”

Yukarıdaki tartışmadan, iktibâs yollu *tazmîn*'in, çok erken dönemden beri edebiyat eleştirmenlerinin ve uzmanlarının ilgisini çektiği ve başlangıçtan bu yana teorik söylemin bir konusu olduğu açıktır. Her ne kadar buraya kadar kanıt olarak sunulan örneklerin birçoğu, şiirsel ifadelerin iktibâs yollu *tazmîn*de kullanılan ana malzemeler olduğunu tespit etse de, Ferazdak'tan alınan aşağıdaki örnekte olduğu gibi, atasözü alıntılarının yetersizliği söz konusu değildir.⁹⁹

95 C. E. Bosworth, “A maqâmah on secretaryship: al-Qalqashandî's al-Kawâkib al-Duriyyah fi al-Manâqib al-Badriyya”, *BSOAS*, 27/2, 1964, 291.

96 Abdülhamid el-Kâtib'in (ö. 132/750) *Risâle ile'l-Küttâb*'ı, bu sonuç/etkiyle ilgili bir nasihatı ihtiva etmektedir. Muhammed b. Abdus el-Cahşiyari, *Kitabü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, tah. Mustafa Saka vd., (Kahire, 1938), 73-9 (s.75)'de risâlenin metnine bkz.

97 Mucirüddin b. Temîm, *er-Risâletü'l-Azra* (yanlışlıkla Ibn Mudebbir'e nispet edilmektedir), tah. Zeki Mübarek, (Kahire, 1931), 7-8.

98 Muhammed b. Şakir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, tah. İhsan Abbâs (Beyrut, 1974), IV, 55. Burada Ibn Temîm'in uygulamadaki hüneri, aşağıdaki şekilde ifadelendirilmiştir: (وهو في التضمين الذي عناه في فضلاء المتأخرين آية. وهو في صحة المعاني والذوق اللطيف غاية. لأنه يأخذ المعنى الأول ويحل تركيبه. وينقله بألفاظه (إلى معنى ثاني حتى كأن الناظم الأول إنما أراد به المعنى الثاني وقد أكثر من ذلك...)

99 Bkz. Şerhu Dîvânî Ferazdak, tah. İliyâ el-Hâvî (Beyrut, 1983), II, 577, mısra 4. Beyitte iktibâs edilen mesel, *'el-hadis şü'cun*'dur. Bunun için bkz. Mufaddal ed-Dabbî, *Emsâlü'l-Arab*, *Hamsu Resail*, (Constantinople, 1310 h.) 4-5; Ahmed b. Muhamed el-Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl* (Beyrut, 1961), I, 275. Burada Ferazdak'ın beyti de iktibâs edilmiştir.

ولا تأمننَّ الحرب إن استعارها كضبة إذ قال: الحديث شجون

“Savaş konusunda emin olma; kuşkusuz onun patlak vermesi,

“Söz, sözü açar (bazen bela getirir)” dediği andaki Dabbe’nin (durumu) gibidir./yani anlıktır”*

3. Hermenötik Tazmîn

Rummânî (ö. 384/994), *tazmînî* ne arûz hatası (enjambment) ne de iktibâs yollu ödünç almayla tefsir etmektedir:¹⁰⁰ *Tazmîn*, temelde kutsal metinlerin yorumlanmasıyla ilişkilidir ve bu kullanımı ben, “hermenötik *tazmîn*” olarak tanımlıyorum. Rummânî’nin *Nüket*’indeki *tazmîn* tanımı, son derece orijinal ve potansiyel olarak eserdeki en verimli kavram olarak tanımlanmıştır.¹⁰¹ O, *tazmînî*, ‘lafzın içinde yatan bir mananın (motif), bu fikri ifade ettiği düşünülen bir sıfatın veya ismin zikredilmesine ihtiyaç duymaksızın ortaya çıkması’ durumu olarak tanımlamaktadır. Bu, iki tipte; yani formel referans vasıtasıyla bilinen ve kıyas yoluyla tanımlanan tiplerle ilgilidir. İlkinin kendisiyle kurulduğu üç unsur, kelimenin yapısı, semantiği ve mutata kullanımudur. Edilgen ortaç (ism-i meful) olan *ma’lûm* (bilinen) kelimesi, lafzın yapısı vasıtasıyla kimliklenen alt tip örneği olarak verilmektedir; çünkü o, ism-i meful olan bir *âlimin* (bilen) zorunlu varlığını ima etmektedir. İsm-i fail olan *katil* (öldüren) kelimesi, semantik vasıtasıyla kimliklenen tipin örneği olarak verilmektedir. Çünkü o, bir katil, kurban eylemi yani *maktul* (öldürülen) olmadan anlaşılabilir. Empoze etmeye çalıştığı çatallaşmaya (iki kısma ayrılmaya) rağmen Rummânî tarafından verilen iki takım örnekte açık benzerlik söz konusudur. *el-Kurr bi sittin*

* [“الحديث ذو شجون”, bir Arap atasözüdür. Sözüün sözü açtığını; hiç beklenmedik anda bazı sırları ortaya döktüğünü; beklenmedik anda beklenmedik şeylere sebep olduğunu ifade etmek için sarfedilir. Denilir ki, bu atasözü şu olaydan ortaya çıkmıştır: (Tasarufu) Dabbe’nin iki oğlu vardır: Sa’d ve Su’ayd. Geceleyin Dabbe’nin devesi ürktüp kaçar; iki oğlu aramaya koyulurlar. Birbirlerinden ayrınırlar. Sa’d onu bulur; Suayd ise gider, bir daha dönmez. Ve Suayd’dan bir haber alınmaz. Bir zaman sonra Dabbe, Haris b. Ka’b diye birisiyle sohbet ederken Haris, karşıda görünen araziye göstererek orada şöyle şöyle bir gençle karşılaştım ve onu öldürdüm. Şöyle şöyle hırkası ve kılıcı vardı onları da aldım. Dabbe sorar: Kılıcının özellikleri neydi? Adam da “işte yanımda” der. Bana kılıcını göster der. Kılıcı gördü ve eline aldı; bir de ne görsün oğlunun kılıcı. Dabbe şöyle der: “el-hadisü zû şücünin/ Söz, dalı budaklıdır./Söz, sözü açar; söz bela getirir. Söz, vardır başa bela olur.” Sonra da öldürünceye kadar Harise kılıçla vurur... İşte bundan sonra, bir başkasını dile dolayan sözler hakkında mesel olarak insanlar arasında kullanılagelir. Bkz. Vahidi, Ebul Hasan Ali, el-Vasit fi’l-Emsal, Kuveyt, 1975, 36-37; Meydani, Ebu’l-Fadl Ahmed b. Muhammed, Mecmau’l-Emsal, tah. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, vs., 1955, I, 197-198. çev].

100 Rummânî, en-Nüket, *Selâsü Resâil fi İcâzi’l-Kur’ân* içinde, tah. Muhammed Halefallah ve M. Zeğlül Sellâm (Kahire, 1959), 70.

101 Michael G. Carter, “Linguistic science and orthodoxy in conflict: the case of al-Rummânî”, *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, I, 1984, 228.

(bir kur, altmıştır; yani altmış dinardır) deyimini, kural/yerleşik kullanım vasıtasıyla tespit edilenin bir örneği olarak verilmektedir: Her ne kadar, *dinars* kelimesi, sarıh bir şekilde ifade edilmemiş ise de, alışılmış kullanım, onun ima edildiğine işaret etmektedir.

Rummânî, bu formların hangisi kullanılırsa kullanılsın, *tazmîn*'nin genellikle kısa ve özlü bir ifade koyma amacıyla kullanıldığını iddia etmektedir. Benzerlik (analoji) unsuru yoluyla elde edilen ikinci tip, sadece ilahi hitaptaki bir *i'câz* şeklindedir. Ona göre, Kur'ân'ın her bir âyeti, ima edilen fikir anlamında *tazmîn*'nin bir unsurunu ihtiva etmektedir. O, *bismi'llahir-rahmani'r-rahim* ifadesini örnek olarak verir ve bunun Müslümanlar için örtülü bir talimatı içerdiğini; müslümanların, ilahi rahmeti celbetme yolu olarak tüm önemli işlerine ve teşebbüslerine bu ifadeyle başladıklarını söyler. Onun temel amacı, Kitap'ta onun varlığını göstermek olsa da, bu geleneksel açılış ifadesinin dışında Kur'ândan başka bir örnek vermemiştir.¹⁰² Sonraları Rummânî'nin konuyu tartışmasını bütünüyle aynı örneklerle tekrarlayan Bâkillânî (ö. 403/1013) de, Kur'ân'dan başka örnekler verememektedir.¹⁰³

İlgili terimi tamamıyla farklı alana genişletmeyi temsil eden Rummânî'nin *tazmîni*, özellikle de Kur'ân deyimleri ve ifadeleri açısından düzenleme/tertip anlamında tefsiri, hassaten anlamlıdır. Ancak Rummânî'nin teklifi, sonraki teorisyenler arasında, en azından, hemen taraftarlar bulmadı. Bunun sebebini bulmak, o kadar da zor değil: Yaygın ve basit kavramları eksantrik mantikî yapılar içine yerleştirme şeklindeki uygulaması, onu alışılmışın dışında zor bir yazar yapmıştır. Dahası, *tazmîn* konusunda,¹⁰⁴ tespit etmek için araştırdığı tertip kategorileri, karmaşık bir bilgiçliği/ukalalığı ifşa etmektedir. Çünkü yoğunlaştıkları inceliklerin ve detayların birçoğu, zaten retorik ve filolojik söylemde mevcuttur.

Mamafih, *hermenötik tazmîn*, Kâsım es-Sicilmâsî'nin (ö. 704/1304) eserinde yeniden ortaya çıkmaktadır. O, burada *gramatik* ve *retorik* tiplerden sonra üçüncü bir kategori geliştirmektedir. Sicilmâsî, bunu Rummânî'ye nispet et-

102 Rummânî, Nüket, 94-5. O, bununla birlikte her beyitteki *tazmîn* unsurunun bir Kur'ân tefsiri olan el-*Câmiü'l-Kebîr*'inde örneklediğine işaret etmektedir.

103 Bâkillânî, *Îcâzü'l-Kur'ân*, tah. Ahmed Sakr (Kahire, 1954), 412-14. Ancak o, her ne kadar bunun hiç bir örneğini vermese de, *tazmînu'l-me'ânî*'den, özellikle de belâğatın en üstün delili, ifadeye yansıtıldığında, *Îcâzın* muhtemel bir tipi olarak bahsetmektedir. Bkz. Bâkillânî, *Îcâzü'l-Kur'ân*, 429.

104 Ebû Ali el-Fârisî'nin diğerleri arasında onunla ilgili görüşü için bkz. Yakut el-Hamevî, Mu'cemü'l-Udebâ, tah. D. S. Margoliouth (London, 1923-35), V, 281; el-Enbârî, Nüzhetü'l-Elibbâ, tah. İbrahim Sâmerrâî (Bağdad, 1970), 234; Es'ad Talas, "Ebu'l-Feth İbn Cinnî", *Mecelletü Mecmei'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dimeşk*, XXV, 1950, 83. Ancak krş. Tevhîdî, el-İmtâ ve'l-Mü'ânese, tah. Ahmed Emin ve Ahmed ez-Zeyn, (Kahire, 1939, I, 133.

mekte ve herhangi bir ek malzeme ve analiz ilave etmeksizin *Nüket'*te bulunduğu şekliyle Rummânî'nin tartışmasını tekrar etmektedir.¹⁰⁵ *Hermenötik tazmîni* nihai metodolojik ve açık karaktere kavuşturma şerefi, Suyûtî'ye (ö. 911/1506) aittir. O, *tazmîn*in dört kategorisinin olduğunu savunmaktadır:¹⁰⁶

1. Bir kelimenin bir başkasının manasını kapsayacak şekilde kullanılması. O, bunun *mecâz*ın bir alt çeşidi olduğunu; bu yüzden de *beyân* (açıklama) alanına ait olduğunu ifade etmektedir. (Örneğin *yedüallah* ifadesindeki *yed* kelimesi, hem literal/hakiki, yani "el"; hem de mecâzi anlamı, yani "güç"ü ihtiva etmektedir.)

2. Bir ifadenin zorunlu bir şekilde ötekinin manasını kapsaması. Bu da, bir *îcâz* (vecizlik) şeklidir ve *me'ânî* (semantik) alanına aittir.

3. Bir fikrin fasıladan sonrasıyla da ilişkili olmasıdır; yani arûz ayıbıdır. (*enjambment*).

4. Ele alınan fikri tekit etmek için veya ifade edilen motifler üzerinde yapısal/nazım tertipi empoze etmek gayesiyle ötekilerin ifadelerinin kendi kompozisyonun içine bir görüş dahilinde sokulması. O, bunu bir *Bedî* türü olarak adlandırır.

Suyûtî tarafından verildiği gibi, birinci ve ikinci kategorilerin Rummânî'den alınmış olduğunda bir kuşku yoktur: Kitabın bir başka yerinde bunları tasvir eden örnekler, daha önce gördüğümüz gibi, basitçe Rummânî'nin malzemesini tekrar eden Bâkillânî'den alınmıştır.¹⁰⁷ Ancak Suyûtî, Onun (Bâkillânî) modelinden farklı olarak, incelemesini büyük oranda Kur'ân'dan alınan ileri örneklerle genişletmekte ve bu, oldukça ileri bir adımı temsil etmektedir. Daha önemlisi, o, *tazmîn*in, sadece edebî metinleri –geleneksel ve aşına kaynakları– değil, ama daha çok Kur'ân'ı kullanarak, *ilmü'l-belağânın* üç temel alanının yani *beyân*, *me'ânî* ve *bedî*'nin herbirinde tasvir edildiğini açıkça gösterme konusunda ilktir. Dahası, her ne kadar burada İbn Esîr'in klavuzluğu söz konusu olsa da, o, geleneksel olarak hoş karşılanmayan *gramatik tazmîne* Kur'ân'dan örneklerle nihai meşruiyet mührünü vurmuştur. İktibâs yollu *tazmîne* gelince, Suyûtî referans noktası olarak Kur'ânî örneklemeleri temin etmede ilk olan İbn Ebi'l-İsbâ'ı almıştır. O, Kur'ândaki dolaylı anlatımın tüm tiplerinin, tıpkı Yahudi ve Hristiyanlara atfedilenler

105 Kâsım es-Sicilmâsî, el-Münziü'l-Bedî', 210-13. İbn el-Bennâ el-Merrâkûşî, onun *tazmîn* tanımını hermenötik tiplerle sınırlamaktadır. Merrâkûşî, er-Ravzu'l-Muri' fi Sinaatü'l-Bedî', tah. Ridvan Bansaşqurun (Rabat, 1985), 134.

106 Suyûtî, Mu'teraku'l-Akrân fi Îcâzi'l-Kur'ân, tah. Ali Muhammed el-Becâvî (Kahire, 1969), I, 398. Kur'ân'dan iktibâs edilen bu kategorinin örnekleri ve detayları için bkz. Suyûtî, Mu'terak, I, 246-63 ilk kategori için, I, 295-303 ikincisi için; I, 39-54 üçüncüsü için, I, 398 dördüncüsü için.

107 Suyûtî, Mu'terak, 304. Krş. Bâkillânî, Îcâzü'l-Kur'ân, 412-14.

gibi, ('*ve kâleti'l-yehûd....' 've kâleti'n-nasâra*) veya melekler, münafıklar veya öteki yaratıklar tarafından söylenmiş dolaylı ifadelerin, iktibâs yollu *tazmîn* örnekleri olduğu önerisiyle konuyu bağlamaktadır. Bununla Suyûtî, *tazmîn* hakkındaki teorik söylemi kesin bir sonuca bağlamaktadır.¹⁰⁸

Kaynakça (Birinci Kısım)

- A. el-Hûfî, "Eş'aru'n-Nisâ li'l-Merzubânî", *Mecelletü'l-Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye* [Kahire] 24 1969, 182 vd.
- el-Müberred, *el-Fâdil*, (Kahire, 1956).
- el-Kartacânî, *Minhâcü'l-Buleğâ*, tah. Belhoca, M. H. (Tunis, 1966)
- İbn Fâris, *es-Sâhibî fi Fıkhî'l-Luğa*, tah. Eş-Şouemi, M., (Beyrut, 1964)
- _____, *Zemmü'l-Hata fi'ş-Şi'r*, tah. Abdu'ttevvab R. (Kahire, 1980)
- Suyûtî, *el-Muzhir*, tah. Muhammed, A. vd.; (Kahire, ts.)
- es-Sûlî, *Ahbâru Ebi Temmâm*, tah. Halîl el-Asâkir vd., (Kahire, 1937).
- el-Müberred, "Al-Mubarrad's epistle on poetry and prose", ed. Grunebaum, G., *Orientalia*, 10, 1941, 374
- el-Cündî, A., "eş-Şi'r ve ş-Şair", *Mecelletü'l-Mecmai'l-Luğati'l-Arabiyye*, 31, 1973, 38.
- el-Merzubânî, *el-Muvaşşah*, tah. el-Becâvî M., (Kahire, 1965).
- el-Câhîz, *el-Beyân ve't-Tebyîn* (Kahire, 1332)
- Ahmed b. Yahya-Sa'leb, *Kavâidü'ş-Şi'r*, tah. Abdu'ttevvab R. (Kahire 1966)
- S. A. Bonebakker, "Aspects of the history of literary rhetoric and poetics in Arabic Literature", *Viator*, 1, 1970.
- Albert Lord, *The Singer of tales* (New York, 1965)
- Ebu Zeyd el-Ensârî, *Kitabü'n-Nevâdir fi'l-Luğa*, tah. Abdulkahir M., (Kahire, 1981).
- İbn Keysân, *Telkîbu'l-Kavâfi*, ed. William Wright, *Opuscula Arabica* (Leiden, 1859)
- İbn Cinnî, *el-Muhteseb* (Kahire, 1386-89 h.).
- Le Diwan De Nabîga Dhobyani*, ed. Derenbourg, M. H. (Paris, 1869)
- İbn Manzûr, *Lisânu'l-Arab*.
- G. J. H. Gelder, "Breaking rules for fun/On enjambment in classical Arabic poetry", *The Challenge of the Middle East: Middle Eastern studies at the University of Amsterdam* (Amsterdam, 1982).
- Kitabü'l-Eğânî* (Kahire, 1927).
- İbn Reşîk, *el-Umde*, tah. Abdulhamid, M., 3. Baskı (Kahire, 1963).
- Divanu İmrui'l-Kays*, tah. Muhammed Ebu'l-Fadl İbrahim, (Kahire, 1958).
- el-Atavi, F., *Divanu Omer b. Ebi Rebi'a* (Beyrut, 1971).
- ez-Zehrâ, tah. İbrahim es-Samerrai ve N. H. El-Kaysî, 2. Cilt, (Ürdün, 1985).
- M. Zwettler, *The oral tradition of classical Arabic poetry* (Ohio, 1978).
- el-Kazvîni-Muhammed Hüseyin, *Şerhu Tuhfeti'l-Halîl*, tah. er-Razi A., (Bağdad, 1968)

Kaynakça (İkinci Kısım)

- A. F. Mehren, *Die Rhetorik der Araber* (Copenhagen and Vienna, 1853)

¹⁰⁸ Suyûtî'nin analitik modelin önemli bir mirasçısı, Şihabuddin Ahmed b. Muhammed el-Hafâcî'dir (ö. 1069/1659). Onun edebiyat şaheserinin ikinci meclisinin (*el-meclisü's-sani*) tamamı, *tazmîn* hakkındadır. Bkz. Hafâcî, *Tirazu'l-mecâlis*, (Kahire, ts.), 20-29.

- Abbâsî, *Me'âhidü't-Tansîs*, tah. M. Muhyiddin Abdulhamid (Kahire, 1947-48).
- Abdulkadir el-Bağdâdî, *Hizânetü'l-Edeb*, tah. Abdüsselam Muhammed Harun (Kahire, 1967)
- Abdulahid b. Abdulkerim Ibn Zemlekânî, *et-Tibyân fi İlmi'l-Beyân*, tah. Ahmed Matlûb ve Hadîce el-Hadîsî (Bağdad, 1964)
- Abdûlbekâ b. Muhassin et-Tenûhî, *Kitabü'l-Kavâfi*, tah. Omer el-Es'ad ve Muhyiddin Ramazan (Beyrut, 1970)
- Abdülhamid el-Meslût, *Nazariyyetu'l-İntihâl fi's-Şi'ri'l-Câhilî* (Kahire ts.).
- Ahmed b. Muhamed el-Meydânî, *Mecmau'l-Emsâl* (Beyrut, 1961).
- Ahmed Matlûb, *Mucemü'l-Mustalahâtî'l-Belâğiyye ve Tatavvurihâ* (Bağdad, 1986)
- Alan Jones, "Final tazmîn in the poems of Abu Nuwâs", Alan Jones (ed.), *Arabicus Felix: Luminosus Britannicus: Essays in honour of A. F. L. Beeston on his 80th birthday* (Oxford, 1991)
- Albert Lord, "Homer and Huso III: enjambment in Greek and South Slavic heroic song", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, LXXIX, 1948, 113-24.
- Albert Lord, *The Singer of Tales* (New York, 1978)
- Ali b. Halef el-Kâtib, *Mevâddü'l-Beyân*, tah. F. Sezgin (Frankfurt 1986).
- Âmidî, *el-Müvâzene*, tah. Seyyid Ahmed Sakr (Kahire, 1961).
- Amidu Sanni, *The Arabic theory of prosification and versification*, (Stuttgart: Franz Steiner, 1998).
- _____, "On tazmîn and structural coherence in classical Arabic poetry", *BSOAS*, 52/3, 1989, 463-6
- Bâbertî, *Şerhu't-Telhîs*, tah. Muhammed Mustafa Ramazan Sufiyye, (Tripoli, 1983).
- Bâkillânî, *Îcâzü'l-Kur'ân*, tah. Ahmed Sakr (Kahire, 1954)
- Brockelmann, GAL ve Supplement.
- C. E. Bosworth, "A maqâmah on secretaryship: al-Qalqashandî's al-Kawâkib al-Duriyyah fi al-Manâqib al-Badriyya", *BSOAS*, 27/2, 1964.
- Cürcânî, *el-İşârât ve't-Tenbihât*, tah. Abdulkadir Hüseyin (Kahire, 1982)
- Dîvânu Antere b. Şeddâd*, tah. Abdulmün'im A. R. Şelebî (Kahire, 1958).
- Dîvânu Bişr b. Hâzîm*, tah. Azza Hasan (Dîmeşk, 1960)
- Dîvânu Ebî Temmâm bi şerhi'l-Hatib et-Tebrîzî*, tah. muhamed Abduh Azzam (Kahire, 1965)
- Dîvânu Ebî Temmâm*, (Kahire, ts.)
- Dîvânu Omer b. Ebî Rabî'a*, tah. F. el-Atavî (Beyrut, 1971)
- Dîvânu'l-Kuşâcîm*, tah. Hayriyye Muhammed Mahfuz (Bağdad, 1970)
- Dîvânü'l-Abbâs b. el-Ahnef*, (Beyrut, 1972).
- Dîvân Dhi al-Rumma*, tah. Abdulkuddus Ebû Salih, 2. Baskı, (Beyrut, 1982)
- Dîvânu Şi'ri'l-Musekkab el-Abdî*, tah. Hasan Kamil es-Sayrafî (Kahire, 1971),
- Ebû Abdillâh Muhammed b. Abbâs el-Yezîdî, *Kitabü'l-Emâlî* (Haydarabad, 1948).
- Ebû Ahmed el-Askerî, *el-Masûn fi'l-Edeb*, tah. Abdusselam M. Harun (Kuveyt, 1960).
- _____, *et-Tashîf ve't-Tahrîf*, tah. Abdulaziz Ahmed (Kahire 1963)
- Ebu Hilâl el-Askerî, *Kitabü's-Smâ'ateyn*, tah. A. M. el-Becâvî ve Muhammed Ebu'l-Fadl Ibrahim (Kahire, 1952).
- Ebû Ubeyd *el-Bekrî*, *Faslu'l-Makâl fi Şerhi Kitabi'l-Emsâl*, tah. İhsân Abbâs ve Abdül-mecid Âbidîn (Beyrut, 1971)
- Ebu'l-'Alâ el-Me'arrî, *el-Fusûl ve'l-Ğâyât*, tah. M. Hasan Zenati (Kahire, 1938)

- _____, *Risâletü's-Sâhil ve's-Şâhic*, tah. Aişe Abdurrahman, 2. Baskı, (Kahire, 1984)
- el-İsbâhânî, ez-Zehrâ, tah. I. es-Sâmerrâî (Amman?, 1985)
- el-Mufaddaliyyât, tah. Ahmed Muhammed Şakir ve Abdusselam Muhammed Harun (Kahire, 1964)
- Enbârî, *Nüzhetü'l-Elibbâ*, tah. İbrahim Sâmerrâî (Bağdad, 1970)
- Es'ad Talas, "Ebu'l-Feth İbn Cinnî", *Mecelletü Mecmei'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dimeşk*, XXV, 1950
- Ewald Wagner, ed. *Der Dîwân des Abu Nuwâs* (Kahire-Beyrut, 1958 ve sonrası)
- Ezherî, *Tezhîbü'l-Luğa* (Kahire, 1966)
- Fuat Sezgin, GAS.
- Fahrüddin er-Râzî, *Nihâyetü'l-Îcâz fi Dirâyeti'l-Î'câz*, tah. Bekrî Şeyh Emin (Beyrut, 1985)
- G. J. H. Van Gelder, "Breaking rules for fun: on enjambment in Classical Arabic poetry", İbrahim A. eş-Şeyh vd. (ed.), *The challenge of the Middle East: Middle Eastern studies at the university of Amsterdam* (Amsterdam, 1982)
- _____, *Beyond the line* (Leiden, 1982).
- Gregor Schoeler, "Die Anwendung der oral poetry –Theorie auf die arabische Literatur", *Der Islam*, 58/2, 1981, 205-36.
- Hafâcî, *Tırazu'l-mecâlis*, (Kahire, ts.).
- Halîl b. Ahmed, *Kitabü'l-Ayn*, tah. M. el-Mahzûmî ve İbrahim es-Sâmerrâî (Bağdad, 1984)
- Hâtîmî, *er-Risâletu'l-Mûziha*, tah. Yusuf Necm (Kahire, 1965), 116.
- _____, *Hilyetü'l-Muhâdara*, tah. Ca'fer el-Kettânî, (Bağdad, 1979).
- Himyerî, *el-Hûru'l-În*, tah. Kemal Mustafa (Kahire, 1947)
- İbn Abdi Rabbih, *el-İkdü'l-Ferîd*, tah. Ahmed Emin vd. (Kahire, 1965)
- İbn Cinnî, "Muhtasarü'l-Kavâfî", tah. Hasan Şâzilî Ferhûd, *Mecelletü Külliyeti'l-Adab, Câmiatü'r-Riyad*, III, 1973
- İbn Ebi'l-İsbâ' el-Misrî, *Tahrîru't-Tahbîr*, tah. Hıfînî Muhammed Şeref, (Kahire, 1963).
- _____, *Bedü'l-Kur'ân*, tah. Hıfînî Muhammed Şeref (Kahire, 1957)
- _____, *Cevheru'l-Kenz: Telhîsu'l-Kenzi'l-Berâ'a fi Edevâti zevî'l-Yerâ'a*, tah. Muhammed Zeğlûl Sellâm, (İskenderiye, 1975).
- İbn Enbârî, *el-İnsâf fi Mesâili'l-Hilâf*, tah. M. M. Abdülhamid, 4. Baskı, (Kahire, 1961)
- İbn Esîr, *el-Câmiü'l-Kebîr*, tah. Mustafa Cevad and Cemil Sa'id (Bağdad, 1956)
- _____, *el-Meseli's-Sâir fi edebi'l-Kâtib ve's-Şâir*, tah. Ahmed el-Hûfî ve Bedevî Tabâne, (Kahire, 1959-63).
- İbn Keysân, *Telkîbu'l-Kavâfî*, William Wright (ed.), *Opuscula Arabica* (Leiden, 1859)
- İbn Manzûr, *Ahbâru Ebî Nuwâs*, tah. Şükrî Mahmud Ahmed, (Bağdad, 1952), 36-7.
- _____, *Lisânü'l-Arab*
- İbn Mu'tezz, *Kitabü'l-Bedî'*, ed. I. Kratchkovsky, (London, 1935)
- _____, *Tabakâtu Fuhûli's-Şu'ara*, tah. Mahmud Muhammed Şakir (Kahire, 1952).
- İbn Reşîk, *el-Umde*, tah. M. M. Abdülhamid (Kahire, 1963)
- İbn Sinân el-Hafâcî, *Sirru'l-Fesâhe*, tah. Abdülmüte'âl es-Sa'idî (Kahire, 1982).
- İbn Tabâtâbâ, *İyâru's-Şi'r*, tah. Taha el-Hâcirî ve Muhammed Zeğlûl Sellâm (Kahire, 1956)
- İbn Vekî', *el-Münsif*, tah. M. R. Dâye (Dimeşk, 1982)
- İmad el-İsfahani, *Harîdetü'l-kasr ve Cerîdetü'l-Asr*, tah. Şükrî Faysal (Dimeşk, 1959)
- Kalkaşendî, *Subhu'l-A'şâ*, (Kahire, 1913).

- Kasım es-Sicilmâsî, *el-Münziu'l-Bedî fi Tecnîsi Esâlibi'l-Bedî'*, tah. İlal el-Ğâzî, (Rabat, 1980).
- Kudâme b. Ca'fer, *Nakdû's-Şi'r*, ed. S. A. Bonebakker, (Leiden, 1956).
Kur'an-ı Kerim.
- Le Dîwân de Nâbîga Dhobyânî*, ed. M. H. Derenbourg (Paris, 1869).
- M. Zwettler, *The oral tradition of classical Arabic poetry* (Ohio, 1978).
- Mecmû'u Mâ unsibe li'l-Müseyyeb Ibn Ales, R. Geyer (ed.), *The Dîwân of el-A'shâ* (London, 1928).
- Merrâkûşî, *er-Ravzu'l-Muri' fi Sinaati'l-Bedî'*, tah. Rıdvan Bانشaqurun (Rabat, 1985).
- Merzubânî, *el-Muvaşşah*, tah. A. M. el-Becâvî (Kahire, 1965)
- Michael G. Carter, "Linguistic science and orthodoxy in conflict: the case of al-Rummânî", *Zeitschrift für Geschichte der Arabisch-Islamischen Wissenschaften*, I, 1984.
- Milman Parry, "The distinctive character of enjambment in Homeric verse", *Transactions and Proceedings of the American Philological Association*, (ed.) W. Hewitt, IX, 1929, 200-20
- Mucirüddin b. Temîm, *er-Risâletü'l-Azra*, tah. Zeki Mübarek, (Kahire, 1931), 7-8.
- Mufaddal ed-Dabbî, Emsâlül'Arab, *Hamsu Resail*, (Constantinople, 1310 h.)
- Muhammed b. Abdus el-Caşşiyari, *Kitabü'l-Vüzerâ ve'l-Küttâb*, tah. Mustafa Saka vd., (Kahire, 1938).
- Muhammed b. Rahman el-Kazvînî, *Şerhu't-Telhîs*, (Dîmeşk, 1970).
- Muhammed b. Şakir el-Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, tah. İhsan Abbâs (Beyrut, 1974)
- Muhammed Eşhebâr, "Melâmihu'n-Nakdiyye fi Yetîmeti'd-Dehr li Ebî Mansûr es-Se'âlibî", *Mecelletü Külliyeti'l-Âdab ve'l-Ulûmi'l-İnsaniyye bi Fas*, XI, 1990, 94-6.
- Mukaddimetu İbn Eflah, G. J. Van Gelder (ed.), *Two Arabic treatises on stylistics* içinde, (İstanbul-Leiden, 1987)
- Muzaffer b. Fadl el-Alevî, *Nazratu'l-İğrîz fi nusreti'l-karîz*, tah. N. Arif Hasan, (Dîmeşk, 1976).
- Müberred, el-Kavâfî, tah. R. Abduttevvab, *Annals of the Faculty of Arts*, Aynu Şems University (Kahire), XIII, 1973
- Peter Heath, "Lord and Parry, Sirat Antar, lions", *Edebiyat*, N. S., II, 1 ve 2, 1988, 149-66.
- Rummânî, en-Nüket, *Selâsü Resâil fi Î'câzi'l-Kur'ân* içinde, tah. Muhammed Halefallah ve M. Zeğlûl Sellâm (Kahire, 1959).
- S. A. Bonebakker, *Materials for the history of Arabic rhetoric from the Hilyat al-Muhâdara of al-Hâtimî* (Napoli, 1975-, Annali, supp. IV, no. 35).
- Safiyüddin el-Hillî, *Şerhu'l-Kifâyeti'l-Bedîyye fi Ulûmi'l-Belâğa ve Mehâsini'l-Bedî'*, tah. Nesib Neşâvî (Dîmeşk, 1983).
- San'ânî, *er-Risâletü'l-Escediyye fi'l-me'ânî'l-muayyediyye*, tah. Abdulmecid Şerfi (Libya-Tunus, 1976).
- Se'âlibî, *Yetîmetü'd-Dehr*, tah. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Kahire, 1947)
- Sekkâkî, *Mefâtihu'l-Ulûm*, tah. İbrahim el-Ebyârî (Beyrut, 1983)
- _____, *Miftâhu'l-Ulûm* (Kahire, ts)
- Serrâc, *Mesâriu'l-Uşşâk* (Beyrut, 1958)
- Suyûtî, *Hemü'l-Hevami'*, tah. Abdulâl Salim Mukerrem (Kuveyt, 1979)
- _____, *Mu'teraku'l-Akrân fi Î'câzi'l-Kur'ân*, tah. Ali Muhammed el-Becâvî (Kahire, 1969)

- Şakir Fehhâm, “Dîwân Abi Nuwâs” [review], *Mecelletü Mecmei'l-Luğati'l-Arabiyye bi Dimeşk*, LXVI, 2, 1991.
- Şerhu Dîvâni Ferazdak, tah. İliyâ el-Hâvî (Beyrut, 1983)
- Şurûhu't-Telhîs, (Kahire, 1318 h).
- Ta'rîfu'l-Kudemâ bi Ebî el-A'lâ (Kahire, 1965)
- Tevhîdî, el-İmtâ ve'l-Mü'ânese, tah. Ahmed Emin ve Ahmed ez-Zeyn, (Kahire, 1939).
- Üsâme b. Münkiz, *el-Bedî' fi Nakdi's-Şi'r*, tah. Ahmed A. Bedevî ve Hamid Abdülmecid (Kahire, 1960)
- W. Heinrichs, “Poetik, Rhetorik, Literaturkritik, Metrik und Reimlehre”, H. Gatje (ed.) *Grundriss der arabischen Philologie, Bd. II* (Wiesbaden, 1987).
- Yahya b. Ali et-Tebrîzî, *el-Kâfi*, tah. Hasan Abdullah el-Hassânî (Kahire, 1969)
- _____, *el-Vâfi*, tah. Omer Yahya ve Fahrüddin Kabâve (Dimeşk, 1975)
- Yakut el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Udebâ*, tah. D. S. Margoliouth (London, 1923-35)
- Zencânî, *Kitabu Mi'yâri'n-Nüzzâr fi Ulûmi'l-Eş'âr*, tah. Muhammed Ali Rızık el-Hafâcî (Kahire, 1991)